

WRR

WETENSCHAPPELIJKE RAAD VOOR HET REGERINGSBELEID

DE TRANSITIE NAAR VOLWASSENHEID EN DE ROL VAN HET OVERHEIDSBELEID

EEN VERGELIJKING VAN INSTITUTIONELE ARRANGEMENTEN IN NEDERLAND, ZWEDEN, GROOT-BRITTANNIË EN SPANJE

Aart C. Liefbroer
Jimena Puy

WEBPUBLICATIE NR 11

Den Haag, maart 2005

De serie Webpublicaties omvat studies die in het kader van de werkzaamheden van de WRR tot stand zijn gekomen. De verantwoordelijkheid en de ingenomen standpunten berust bij de auteurs. Een overzicht van alle webpublicaties is te vinden op de website van de WRR (www.wrr.nl)

Deze webpublicatie is het resultaat van een opdracht die aan het Nidi is verstrekt in het kader van het WRR-project Jeugd.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord

Hoofdstuk 1. Achtergrond en doelstelling van de studie.....	5
1.1. Begripsbepalingen	5
1.2. Achtergronden van veranderingen in de transitie naar volwassenheid	6
1.2.1. Culturele achtergronden	7
1.2.2. Economische achtergronden	8
1.2.3. Institutionele achtergronden.....	10
1.3. Doelstelling	11
1.4. Opzet van de studie.....	12
Hoofdstuk 2. Data en werkwijze	14
2.1. Data over de transitie naar volwassenheid in Europees perspectief	14
2.2. Data over institutionele arrangementen die de transitie naar volwassenheid beïnvloeden.....	16
Hoofdstuk 3. De overgang van jeugd naar volwassenheid in Europees perspectief: de feiten op een rij	17
3.1. Onderwijsparticipatie	18
3.1.1. Duur van de participatie in het onderwijssysteem.....	18
3.1.2. Aard van het gevolgde onderwijs	26
3.1.3. Samenvatting	29
3.2. Arbeidsmarktparticipatie	30
3.2.1. Betaalde arbeid onder jong-volwassenen	30
3.2.2. Werkloosheid onder jong-volwassenen	43
3.2.3. De maatschappelijke positie van jongeren	47
3.2.4. Samenvatting	50
3.3. Inkomen	51
3.4. Leefvormen	56
3.4.1. Uit huis gaan.....	56
3.4.2. Alleenwonen en samenleven met een partner.....	57
3.4.3. Kinderen krijgen.....	63

3.4.4.	Samenvatting	65
3.5.	Combinatie van werk en gezinsleven	66
3.6.	Samenvatting	70
Hoofdstuk 4. De rol van de overheid in de structurering van de overgang van jeugd naar volwassenheid..... 71		
4.1.	Institutionalisering van de levensloop.....	71
4.2.	Verzorgingsstaatregimes en de transitie naar volwassenheid	72
4.2.1.	Een typologie van verzorgingsstaatregimes	72
4.2.2.	Welvaartsregimes en de positie van jongeren	78
4.3.	Central beleidsterreinen afzonderlijk belicht	81
4.3.1.	Onderwijs.....	82
4.3.1.1.	Structuur van het onderwijssysteem	82
4.3.1.2.	Financiële arrangementen	87
4.3.1.3.	Conclusie	90
4.3.2.	Arbeidsmarkt	91
4.3.2.1.	Financiële vergoedingen bij werkloosheid.....	92
4.3.2.2.	Arbeidsmarktbeleid gericht op jongeren.....	95
4.3.2.3.	Conclusies.....	97
4.3.3.	Huisvesting	99
4.3.4.	Combinatie werk en gezin	102
4.4.	Conclusies	106
Hoofdstuk 5. De verhouding tussen overheidsbeleid en de transitie naar volwassenheid: conclusies		
5.1.	Inleiding.....	110
5.2.	Invloed van beleid op gedragskeuzes van jongeren	110
5.2.1.	Plaatsbepaling van deze studie	110
5.2.2.	Beleid, cultuur en economie.....	113
5.3.	Overheidsbeleid en jong-volwassenheid.....	114
5.4.	Nederlands beleid in internationaal perspectief	119
Geraadpleegde literatuur		124
Bijlage		

1 ACHTERGROND EN DOELSTELLING VAN DE STUDIE

1.1 Begripsbepalingen

Deze studie handelt over de transitie naar volwassenheid en de wijze waarop de overheid die transitie beïnvloedt. Van belang is daarbij allereerst om te omschrijven wat er in deze studie onder de transitie naar volwassenheid wordt verstaan. Vanuit een juridisch perspectief is dat tamelijk eenvoudig. De volwassenheid kan geacht worden aan te vangen op het moment dat een persoon meerderjarig wordt. Vanaf dat moment is de betrokkene geheel zelf aanspreekbaar op zijn of haar daden. In sociaal-wetenschappelijke zin is het echter heel wat minder eenvoudig om te bepalen wat volwassen zijn inhoudt. In recent Amerikaans onderzoek is aan burgers gevraagd om aan te geven in hoeverre ze het meemaken van een aantal gebeurtenissen als belangrijke markeringspunten zagen voor het volwassen worden (Furstenberg et al., 2004). Vier gebeurtenissen werden door vrijwel iedereen als voorwaarden gezien om iemand als volwassen te beschouwen, te weten financiële onafhankelijkheid (97 procent vond dit een voorwaarde voor volwassenheid), het afgerond hebben van een opleiding (ook 97 procent), het voltijds werken (96 procent) en het in staat zijn om een gezin te onderhouden (94 procent). Deze resultaten geven aan dat in ieder geval in de VS financiële stabiliteit en verankering op de arbeidsmarkt als voorwaarden voor het volwassen zijn worden gezien. Dat geldt in mindere maar nog steeds aanzienlijke mate ook voor gebeurtenissen die de losmaking van kinderen uit hun ouderlijk gezin en de vorming van een eigen gezin markeren. Uit huis gaan, huwelijk en ouderschap werden door respectievelijk 82, 55 en 52 procent van de Amerikaanse ondervraagden als voorwaarde voor volwassenheid beschouwd. Hoewel vergelijkbare gegevens voor Europa ontbreken, mag worden verondersteld dat ook hier de transitie naar volwassenheid wordt gemarkeerd door een toenemende mate van verzelfstandiging van de jongere van het gezin van herkomst, zowel in economisch opzicht als in familiale zin. Mede daarom richt deze studie zich op verschillen tussen Europese landen in het tijdstip waarop gebeurtenissen in deze levensdomeinen plaatsvinden.

Institutionele arrangementen is het andere begrip dat centraal staat in deze studie en dat nadere verheldering verdient. Onder institutionele arrangementen worden alle van overheidswege gecreëerde voorschriften en voorzieningen verstaan die de levensloop van individuele burgers beïnvloeden. Het gaat in deze studie dus alleen om regelingen en voorzieningen die uitvloeisel zijn van overheidsbeleid. Sommige van dergelijke arrangementen hebben een lange wordingsgeschiedenis en zijn slechts langzaam te veranderen. Te denken valt bij voorbeeld aan de structuur van het onderwijssysteem. Andere

arrangementen vooral die welke in een losse samenhang met andere aspecten van het overheidsbeleid staan zijn veel minder verankerd en kunnen eenvoudiger worden bijgesteld. Te denken valt aan de hoogte van de financiële bijdragen van overheid en werkgevers aan kinderopvangvoorzieningen. Het geheel aan institutionele arrangementen is schier onuitputtelijk, zelfs wanneer men zich beperkt tot die maatregelen die relevant zijn voor jong-volwassenen. Om de studie hanteerbaar te houden, gaat de aandacht vooral uit naar institutionele arrangementen die het proces van economische en familiale verzelfstandiging van jong-volwassenen beïnvloeden. Het gaat dan om maatregelen die van invloed zijn op het tijdstip waarop jongeren een stabiele positie op de arbeidsmarkt veroverd hebben en op het tijdstip waarop jongeren zich gaan richten op het stichten van een eigen gezin. Wat het eerste betreft ligt de nadruk dan op beleid op de terreinen van onderwijs en arbeidsmarkt, terwijl wat het tweede betreft, de aandacht vooral uitgaat naar de beleidsterreinen van huisvesting en combinatie van werk en gezin.

1.2 Achtergronden van veranderingen in de transitie naar volwassenheid

In de afgelopen decennia is de transitie van jeugd naar volwassenheid sterk veranderd (Liefbroer en Dykstra, 2000). Het meest in het oog springende aspect van deze veranderingen betreft het uitstel van gebeurtenissen die kenmerkend zijn voor deze transitie. Het langstlopende proces van uitstel betreft de onderwijsexpansie. Jongeren verlaten steeds later —en met een hogere startkwalificatie— het onderwijssysteem en stellen dientengevolge ook het betreden van de arbeidsmarkt langer uit. Sinds het einde van de jaren zestig is er daarnaast ook sprake van uitstel —en soms afstel— van huwelijkssluiting en ouderschap. Tot medio jaren tachtig werd het uitstel van huwelijkssluiting deels gecompenseerd door de opkomst van ongehuwd samenwonen. Sinds de jaren tachtig is er echter ook —zij het in mindere mate dan bij huwelijk en ouderschap— sprake van uitstel van het gaan samenwonen met een partner en van het uit huis gaan van jongeren. Niet alle genoemde gebeurtenissen zijn echter in de afgelopen decennia in dezelfde mate uitgesteld. De uitstel is het grootst bij huwelijk en ouderschap —gebeurtenissen die jongeren in een sterke mate vastleggen— en is minder groot bij gebeurtenissen als uit huis gaan en samenwonen —gebeurtenissen die een lagere graad van verplichting impliceren.

1.2.1 Culturele achtergronden

Culturele ontwikkelingen worden veelal als belangrijke oorzaken van dit uitstelgedrag naar voren gebracht. De meest populaire culturele verklaring onder demografen voor de veranderingen in demografisch gedrag van jongeren is de zogenaamde Tweede Demografische Transitie (2DT) theorie, ontwikkeld door Lesthaeghe en Van de Kaa (1986; Lesthaeghe, 1995; Van de Kaa, 1987). Zij interpreteren het uitstel van huwelijk en ouderschap en de toenemende populariteit van het ongehuwd samenwonen als een uiting van de afnemende betekenis van het gezin als institutie. Deze afkalving van het instituut 'gezin' heeft zowel economische als culturele oorzaken. Veranderingen in de economische structuur hebben er toe geleid dat het individu tot de primaire eenheid van economische productie en consumptie is geworden. Tegelijkertijd hebben culturele veranderingen, met name het proces van secularisatie en de opkomst van de ideologie van zelfontplooiing (Inglehart, 1977), er toe geleid dat er steeds meer nadruk is komen te liggen op de noodzaak om bewuste keuzes te maken en de persoonlijke behoeften centraal te stellen. Deze ontwikkelingen hebben twee belangrijke consequenties voor individuen in het algemeen en jong-volwassenen in het bijzonder. In de eerste plaats verminderen de secularisering en de afnemende afhankelijkheid van familiale verbanden de kracht van normatieve voorschriften en vergroten ze de keuzemogelijkheden van jong-volwassenen. In de tweede plaats benadrukt de 2DT theorie dat de preferenties van jongeren veranderd zijn. Conform de ideologie van zelfontplooiing hechten jong-volwassenen meer waarde aan andere levensdomeinen dan dat van huwelijk en gezin, en binnen het relatiedomein zelf leggen zij meer nadruk op de kwaliteit van relaties.

Ook binnen de sociologie zijn culturele verklaringen voor de boven genoemde veranderingen invloedrijk, zoals bij voorbeeld blijkt uit het werk van Giddens (1991, 1992) over de consequenties van het moderniseringsproces voor de vormgeving van intieme relaties en voor de ontwikkeling van de eigen identiteit. In zijn beschouwingen over deze thematiek neemt het begrip 'reflexiviteit' een centrale plaats in. In een moderne samenleving is het voor competente actoren noodzakelijk om voortdurend op het eigen gedrag te reflecteren (Giddens, 1976). Als gevolg hiervan wordt het voor jongeren in toenemende mate van belang om met de planning van hun toekomst bezig te zijn: "In a world of alternative life-style options, strategic *life-planning* becomes of special importance. (...) Life-planning is a means of preparing a course of future actions mobilised in terms of the self's biography (Giddens, 1991, p. 85, cursivering in het origineel)." Dit betekent dat van jong-volwassenen wordt verwacht dat zij reflecteren op hun toekomstige levensloop en er betekenis aan verlenen.

Daarnaast benadrukt Giddens de opkomst van een nieuw relatie-ideaal, dat hij de ‘pure’ relatie noemt. Dit ideaal houdt het volgende in (Giddens, 1992, p. 58):

“It refers to a situation where a social relation is entered for its own sake, for what can be derived by each person from sustained association with another; and which is continued only in so far as it is thought by both parties to deliver enough satisfactions for each individual to stay within it.”

Giddens’ zienswijze heeft twee consequenties voor het leven van jong-volwassenen. In de eerste plaats leidt het groeiende belang van planning er toe dat jong-volwassenen meer dan vroeger bezig zijn om zelf actief vorm te geven aan hun levensloop. Ten tweede impliceert de opkomst van de pure relatie, dat jongeren hogere verwachtingen hebben van en eisen stellen aan partnerrelaties. Dit kan betekenen dat zij het aangaan van relaties zullen uitstellen totdat zij meer zekerheid hebben over de vraag of deze relatie aan hun verwachtingen zal voldoen. Nog waarschijnlijker is het dat zij minder terughoudend zullen worden in het ontbinden van een relatie wanneer deze niet aan hun verwachtingen voldoet.

1.2.2 Economische achtergronden

Culturele theorieën geven een verklaring voor het uitstelgedrag van jong-volwassenen door te wijzen op veranderingen in preferenties van jong-volwassenen. Economische theorieën benadrukken meestal de restricties die jongeren ervaren en waardoor zij gewenste gedragingen uitstellen. Echter, Becker (1981) beargumenteert dat economische ontwikkelingen ook kunnen leiden tot veranderingen in de preferenties van jong-volwassenen. Becker’s (1981) New Home Economics verklaart de daling van het huwelijks- en vruchtbaarheidscijfer en de toename van het aantal echtscheidingen vanuit het toegenomen opleidingsniveau van vrouwen. Als gevolg hiervan zijn de relatieve opbrengsten van huwelijk en ouderschap gedaald. Als huwelijk en ouderschap er toe leiden dat vrouwen zich terugtrekken van de arbeidsmarkt, heeft hun extra investering in hun opleiding niet het gewenste rendement opgeleverd. Om dit laatste te voorkomen zullen vooral hoog opgeleide vrouwen er voor kiezen de arbeidsmarkt niet te verlaten en huwelijk en ouderschap uit of zelfs af te stellen. Een dergelijke redenering veronderstelt dat er geen goede institutionele arrangementen beschikbaar zijn die vrouwen in staat stellen om zorg voor gezin en arbeid te combineren (Liefbroer en Corijn, 1999). Zolang dit in veel samenlevingen nog het geval is, houdt Becker’s verklaring voor het uitstel van de transitie naar volwassenheid haar relevantie.

Zoals eerder vermeld beïnvloeden economische factoren de transitie naar volwassenheid vooral door de mogelijkheden van jong-volwassenen om hun preferenties te realiseren, te beperken dan wel te vergroten. Het werk van Easterlin (1980) vormt hiervan een klassiek voorbeeld. Hij verklaart waarom bij omvangrijke geboortecohorten de transitie naar volwassenheid meestal later plaatsvindt dan bij kleinere cohorten. Dit zou komen doordat de economische aspiraties van jongeren gevormd worden door de omstandigheden die zij in hun ouderlijk huis hebben aangetroffen. Als de economische omstandigheden realisering van deze aspiraties bemoeilijken zullen jongeren gedragingen die vergaande verplichtingen met zich meebrengen, zoals huwelijk en ouderschap, uitstellen totdat zij wel in staat zijn hun aspiraties te realiseren. Jongeren die deel uitmaken van een groot geboortecohort zullen meestal slechtere arbeidsmarktcondities treffen –omdat er zo veel concurrenten zijn– dan jongeren die deel uitmaken van een klein cohort en daardoor zullen de eerste hun aspiraties minder makkelijk kunnen realiseren, met uitstel van huwelijk en ouderschap als gevolg. Meer in het algemeen valt uit deze theorie af te leiden dat jongeren gezinsgerelateerde transitie uit zullen stellen in economisch slechte tijden en deze stappen in het proces van gezinsvorming juist eerder zullen zetten indien het economisch voor de wind gaat.

Deze lijn van redeneren heeft recentelijk een heropleving gekend in de literatuur over globalisering (vgl. Castells, 2000). Met name Blossfeld (in druk; Blossfeld et al., in druk; Mills & Blossfeld, 2003) benadrukt de betekenis van het proces van globalisering voor de transitie naar volwassenheid. Vooral twee aspecten van dit proces zijn daarbij van belang. Netwerk globalisering –mogelijk gemaakt door recente technologische ontwikkelingen– leidt tot een ongekend snelle en wereldwijze diffusie van informatie, waaronder preferenties, ideeën en waarden die betrekking hebben op de transitie naar volwassenheid. Belangrijker nog is het proces van economische globalisering. Hiermee wordt bedoeld dat de economie –zowel markten, productie, als consumptie– in toenemende mate wereldomspannend wordt, met nieuwe mogelijkheden, maar ook nieuwe bedreigingen voor nationale economieën als gevolg. In een recente studie naar de gevolgen van globalisering voor de levensloop van jong-volwassenen, suggereren Blossfeld en zijn medewerkers (Blossfeld et al., in druk) dat economische globalisering de onzekerheden van jong-volwassenen in vele landen heeft vergroot, met een verslechtering van hun arbeidsmarktpositie en een uitstel van relatie- en gezinsvorming als resultaat.

1.2.3. Institutionele achtergronden

Hoewel het dus vooral culturele en economische ontwikkelingen zijn die verantwoordelijk worden gehouden voor de veranderingen die zich in recente decennia hebben voorgedaan in de transitie naar volwassenheid, zijn er ook onderzoekers die aandacht vragen voor de betekenis die institutionele arrangementen hebben voor de vormgeving van de overgang van jeugd naar volwassenheid. Zo benadrukt Buchmann (1989) dat er sprake is van een langdurig proces van institutionalisering van de levensloop, waardoor de gehele levensloop, en zeker die van jong-volwassenen, in toenemende mate onder de invloed van de staat is geraakt. Voorbeelden van institutionele arrangementen die het leven van jong-volwassenen beïnvloeden zijn regels over de duur van de leerplicht, financiële arrangementen op het terrein van studiefinanciering en werkloosheidsuitkeringen voor jongeren. Om een beter zicht te krijgen op de samenhang die vaak bestaat tussen institutionele arrangementen zijn diverse typologieën ontworpen, waarvan die van Esping-Andersen (1990; 1999) de meest invloedrijke is. Esping-Andersen onderscheidt drie typen verzorgingsstaatregimes, ieder met een eigen interne logica. Het liberale verzorgingsstaatregime wordt gekenmerkt door lage sociale uitkeringen die alleen beschikbaar zijn voor hen die aan bepaalde criteria van behoefte voldoen. Het conservatieve verzorgingsstaatregime biedt meer bescherming, maar koppelt deze bescherming wel vaak aan bepaalde posities. Zo ontvangen gezinnen met één kostwinner vaak een voorkeursbehandeling, waardoor een bepaald gezinsmodel wordt gepropageerd. Het derde type is het sociaal-democratische regime. Dit biedt de meest genereuze en minst conditionele vorm van steun. Naar aanleiding van het werk van Esping-Andersen is een heftig debat ontbrand over het aantal typen van verzorgingsstaatregimes dat kan worden onderscheiden (Gelissen, 2001). De belangrijkste uitkomst van dit debat is dat veel analisten het Mediterrane verzorgingsstaatregime —gekenmerkt door een extreme afhankelijkheid van het individu van de familie— als vierde type onderscheiden.

Esping-Andersen heeft zijn typologie niet expliciet toegepast op de transitie van jeugd naar volwassenheid. Duidelijk is echter, dat de typologie op zeker twee punten relevant is om deze transitie te begrijpen. In de eerste plaats geldt dat jongeren met minder onzekerheden worden geconfronteerd naarmate de sociale voorzieningen in een samenleving beter zijn, waardoor zij beter in staat zijn om relatief vroeg een gezin te stichten. In de tweede plaats kunnen institutionele arrangementen interacteren met de culturele en economische ontwikkelingen die hierboven reeds besproken werden. Een voorbeeld hiervan is het feit dat goede verzorgingsstaatvoorzieningen als buffer kunnen dienen tegen de mogelijk negatieve consequenties van het proces van globalisering. Een ander voorbeeld is het feit dat het voor

jongeren gemakkelijker is om hun preferentie voor autonomie te realiseren in een verzorgingsstaat met een relatief genereus aanbod van financiële ondersteuning.

1.3 Doelstelling

Theorieën als die van Esping-Andersen benadrukken het belang van institutionele arrangementen voor de wijze waarop de transitie naar volwassenheid vorm krijgt. Onderzoek naar deze thematiek is echter schaars, en valt uiteen in twee typen. Allereerst is er onderzoek naar de relatie tussen institutionele arrangementen en gedrag van jong-volwassenen dat zich met name richt op arrangementen en gedrag op een bepaald *deelterrein*. Zo bestudeert Gauthier (1996) de gezinspolitiek in diverse Europese landen en relateert deze aan het gezinsvormingsgedrag van jong-volwassenen en bestudeert Den Dulk (2001) combinatiearrangementen in vier Europese landen in relatie tot de wijze waarop gezinnen oplossingen trachten te vinden voor de combinatie van werk en ouderschap (vgl. ook Castles, 2003). Daarnaast zijn er enkele studies die zich meer *overkoepelend* met de relatie tussen beleid en de transitie naar volwassenheid bezighouden. Deze studies bij voorbeeld die van Breen en Buchmann (2002) beperken zich echter voornamelijk tot een bespreking op het relatief abstracte niveau van een typologie, zonder veel aandacht te besteden aan de concrete beleidsmaatregelen die het leven van jong-volwassenen beïnvloeden.

Er zijn minstens twee redenen aan te geven voor het gebrek aan studies naar de relatie tussen institutionele arrangementen en de transitie naar volwassenheid. In de eerste plaats is er relatief weinig informatie voorhanden over de wijze waarop deze transitie binnen Europa vorm krijgt. De indicatoren die op het niveau van afzonderlijke staten of via Eurostat, het statistisch bureau van de Europese Gemeenschap, worden verzameld bieden vaak slechts een beperkt zicht op de wijze waarop deze transitie vorm krijgt. Wel zijn de afgelopen jaren diverse studies verschenen waarin onderzoekers op basis van survey-materiaal een beschrijving van de transitie naar volwassenheid schetsen (Corijn en Klijzing, 2001; Blossfeld et al., in druk). Deze studies besteden zowel aandacht aan de situatie van jong-volwassenen op het terrein van opleiding en werk als aan die op het vlak van gezinsvorming. Een nadeel van deze studies is echter dat zij zich richten op de situatie in de jaren negentig en weinig concrete informatie bieden over institutionele arrangementen. Een tweede reden voor het gesignaleerde gebrek aan studies naar de relatie tussen institutionele arrangementen en de transitie naar volwassenheid is dat veel onderzoek wordt uitgevoerd door specialisten op een bepaald deelterrein van de transitie. Dit levert diepgaande kennis op over institutionele

arrangementen op een bepaald deelterrein, maar tot nu toe is er geen studie verricht die de informatie die op diverse deelterreinen betrekking heeft bundelt.

In deze studie zal een poging worden ondernomen om in deze lacune te voorzien. Centraal staan twee onderzoeksvragen, te weten:

1. In hoeverre bestaan er verschillen binnen Europa in de wijze waarop de overgang van jeugd naar volwassenheid gestalte krijgt?
2. Welke rol spelen institutionele arrangementen in de verklaring van Europese verschillen in de overgang van jeugd naar volwassenheid?

Beantwoording van deze twee vragen is niet mogelijk zonder het opleggen van beperkingen. Bij de eerste vraag is er voor gekozen om gebruik te maken van data die aan twee criteria moesten voldoen, te weten: (i) een goede mate van vergelijkbaarheid, en (ii) van zo recent mogelijke datum. Dit heeft tot gevolg dat er vooral gebruik wordt gemaakt van gegevens die via Eurostat of via andere internationale organisaties zijn gepubliceerd. Een nadeel van deze keuze is dat de diepgang van de bespreking van de transitie naar volwassenheid geringer is dan die welke kan worden bereikt wanneer gegevens van gespecialiseerde surveys worden gebruikt. Bij de tweede vraag is gekozen om ons te beperken tot vier landen, te weten Nederland, Zweden, Groot-Brittannië en Spanje. Een beperking tot een klein aantal landen is nodig vanwege de grote hoeveelheid energie die vereist is om gegevens over institutionele arrangementen voor een groot aantal landen te verzamelen. Tijd- en budgetrestricties maken dat in dit geval niet mogelijk. De keuze voor deze vier landen hangt vooral samen met het feit dat elk van deze vier landen lid is van de Europese Gemeenschap en tevens een ander type verzorgingsstaatregimes binnen de typologie van Esping-Andersen vertegenwoordigt. Nederland wordt binnen deze typologie tot het conservatieve verzorgingsstaatregime gerekend, Zweden tot het sociaal-democratische, Groot-Brittannië tot het liberale en Spanje tot het Mediterrane verzorgingsstaatregime. Deze werkwijze maakt het mogelijk om een flinke spreiding in institutionele arrangementen te realiseren en tegelijkertijd te bestuderen of de typologie van Esping-Andersen een zinvol instrument vormt om verschillen tussen landen in de transitie naar volwassenheid mee te verklaren.

1.4 Opzet van deze studie

De opzet van deze studie is als volgt. In hoofdstuk 2 worden de databronnen besproken waaruit in deze studie is geput. Daarbij wordt aandacht besteed aan data over de wijze waarop de transitie naar volwassenheid vorm krijgt in landen van de Europese Gemeenschap

—althans in die welke tot de EU behoorden voor de uitbreiding van mei 2004. Daarnaast wordt aandacht besteed aan de wijze waarop informatie is verzameld over de institutionele arrangementen op het vlak van scholing, werk, huisvesting en combinatie van werk en ouderschap in Nederland, Zweden, Groot-Brittannië en Spanje.

In hoofdstuk 3 worden feiten gepresenteerd over de transitie naar volwassenheid zoals die gestalte krijgt in de vijftien lidstaten van de Europese Unie voor haar uitbreiding in mei 2004. Het betreft informatie over scholing —zoals de duur van de opleiding, de gevolgde richting, het percentage schoolverlaters zonder kwalificatie—, werk —zoals percentage werkende jong-volwassen mannen en vrouwen, percentage werklozen, percentage jongeren dat in deeltijd en met een tijdelijk arbeidscontract werkzaam is—, gezinsvorming —zoals het percentage zelfstandigen, samenwonenden en jongeren met kinderen naar leeftijd— en combinatie werk en ouderschap. Verschillen binnen Europa zullen worden besproken, met een duidelijk accent op de verschillen tussen Nederland, Zweden, Groot-Brittannië en Spanje.

In hoofdstuk 4 wordt aandacht besteed aan de institutionele arrangementen die de transitie naar volwassenheid beïnvloeden. Eerst wordt de typologie van Esping-Andersen besproken en worden verwachtingen geformuleerd over de verschillen in institutionele arrangementen tussen Nederland, Zweden, Groot-Brittannië en Spanje. Vervolgens worden deze institutionele arrangementen zelf uitgebreid besproken. Aan bod komen de beleidsterreinen: scholing, werk en werkloosheid, huisvesting, gezinsvorming en de combinatie van arbeid en ouderschap. Opnieuw ligt het accent op de overeenkomsten en verschillen tussen de vier landen die centraal staan in deze studie. In de laatste paragraaf worden de typologie van Esping-Andersen en de concrete arrangementen zoals aangetroffen in de vier landen op elkaar betrokken, om te zien in hoeverre de typologie van Esping-Andersen een zinvol startpunt vormt voor de bestudering van de invloed van institutionele arrangementen op de transitie naar volwassenheid.

In hoofdstuk 5, tenslotte, worden conclusies getrokken. Na een reflectie op de wijze waarop in deze studie de relatie tussen institutionele arrangementen enerzijds en de transitie naar volwassenheid anderzijds is bestudeerd, worden allereerst algemene conclusies getrokken over de transitie naar volwassenheid in Europees perspectief en welke rol institutionele arrangementen daarin spelen. Vervolgens wordt specifiek ingegaan op de positie van Nederland in dit kader; hoe verhoudt de transitie naar volwassenheid in Nederland zich tot die in Zweden, Spanje en Groot-Brittannië en welke rol spelen de institutionele arrangementen zoals wij die hier ten lande kennen daarin?

2 DATA EN WERKWIJZE

Voor deze studie zijn twee soorten bronnen geraadpleegd. In de eerste plaats bronnen die informatie bieden over de wijze waarop de transitie naar volwassenheid in de landen van de Europese Unie feitelijk vorm krijgt. In paragraaf 2.1 wordt uiteengezet welke bronnen daartoe geraadpleegd zijn en welke beperkingen aan die bronnen kleven. Ten tweede zijn gegevens verzameld over de institutionele arrangementen in Spanje, Zweden, Groot-Brittannië en Nederland die consequenties hebben voor de vormgeving van de jong-volwassenheid in de vier betrokken landen. In paragraaf 2.2 wordt de werkwijze die daarbij is gevolgd uiteengezet.

2.1 Data over de transitie naar volwassenheid in Europees perspectief

Om de transitie naar volwassenheid in Europees perspectief te beschrijven kan gebruik worden gemaakt van diverse bronnen. Aan ieder van deze bronnen kleven forse nadelen. Allereerst zullen deze bronnen en hun mogelijkheden en beperkingen worden besproken. Vervolgens wordt aangegeven van welke soorten data daadwerkelijk gebruik gemaakt wordt.

Een eerste potentiële bron van informatie over de transitie naar volwassenheid vormen populatiegegevens, zoals die door de meeste Europese landen verzameld worden en deels vergelijkbaar worden gemaakt door Eurostat, het statistisch bureau van de Europese Gemeenschap. Een eerste beperking van deze databron is dat de hoeveelheid statistische informatie die over alle burgers in een land wordt verzameld, beperkt is. In Nederland is, bij voorbeeld, informatie beschikbaar over het huishouden waarin jong-volwassenen zich bevinden —althans in zoverre informatie over verhuizingen adequaat door jongeren wordt doorgegeven aan de burgerlijke stand— en over huwelijken en geboorten, welke het mogelijk maken om een goed beeld te schetsen van de verdeling van diverse leeftijdsgroepen naar burgerlijke staat, ouderschap en huishoudenspositie. Over scholing, werk en werkloosheid ontbreken dergelijke gegevens op populatiebasis echter. In veel andere Europese landen is het aantal gegevens dat op populatieniveau aanwezig is nog beperkter dan in Nederland het geval is.

Om ondanks het ontbreken van populatiegegevens toch te kunnen voldoen aan de behoefte aan beleidsinformatie, organiseren veel statistische bureaus grootschalige surveys op een bepaald beleidsterrein. Voorbeelden van dergelijk surveys zijn de Enquête Beroepsbevolking die het CBS jaarlijks organiseert en het Woningbehoefte Onderzoek dat door het Ministerie

van VROM wordt georganiseerd. Een nadeel van dergelijke surveys is dat een deel van de benaderde personen niet wordt bereikt met mogelijke vertekening van de uitkomsten als gevolg. Een ander nadeel is dat —hoewel in het kader van dergelijke surveys vaak vele duizenden respondenten worden ondervraagd— het aantal respondenten in de leeftijdsfase van de jong-volwassenheid relatief beperkt is, waardoor vergelijkingen vaak op kleine aantallen respondenten of gebeurtenissen gebaseerd zijn. Dit is bij voorbeeld een manco van de European Community Household Panel die in de tweede helft van de jaren negentig in de EU-landen werd georganiseerd. Hoewel de steekproeven per land relatief groot waren, was het aantal jong-volwassenen beperkt. Per jaar werden daardoor slechts weinig gebeurtenissen —zoals uit huis gaan, schoolverlaten, gaan samenwonen— geconstateerd, wat tot gevolg heeft dat de transitie naar volwassenheid slechts in beperkte mate in beeld gebracht kan worden.

Een derde potentiële bron van informatie over de transitie naar volwassenheid wordt gevormd door specialistische surveys die in meerdere Europese landen worden georganiseerd. Een belangrijk voorbeeld hiervan vormt de Fertility and Family Survey (Festy en Prioux, 2001; Population Activities Unit, 1992). Dit survey is in de loop van de jaren '90 in meer dan twintig Europese landen gehouden en brengt via het stellen van retrospectieve vragen de levensloop van een aantal opeenvolgende geboortecohorten jong-volwassenen in beeld. Een belangrijk voordeel van de FFS is dat over de meeste aspecten van de transitie naar volwassenheid informatie verzameld is, waardoor deze transitie vrij uitgebreid kan worden beschreven. Aan een dergelijk survey kleven echter ook enkele nadelen die al eerder zijn genoemd, zoals het relatief kleine aantal respondenten per land en de mogelijkheid van vertekening als gevolg van selectieve non-response. Een laatste nadeel van de FFS is het feit dat de gegevens ondertussen zo gedateerd zijn dat ze niet goed bruikbaar zijn om de transitie naar volwassenheid zoals die momenteel vorm krijgt mee te beschrijven. Hoewel er een begin is gemaakt met een nieuwe ronde van dit survey (nu onder de noemer van Generation and Gender Survey) zijn er nog geen recente data beschikbaar.

Een nadeel van vrijwel alle hierboven genoemde bronnen is dat —ook waar informatie over een bepaalde gebeurtenis of een bepaalde status beschikbaar is voor meerdere landen— de exacte definitie die is gehanteerd voor de beschrijving van de gebeurtenis of status per land kan variëren. Wordt er onder werkloosheid of onder een secundair onderwijsniveau wel hetzelfde verstaan in alle in de vergelijking betrokken landen? Hoewel er in Europees kader belangrijke stappen naar uniformering van dergelijke definities is gezet, is volledige vergelijkbaarheid zeker nog niet gerealiseerd. Dit impliceert dat er altijd onzekerheid blijft bestaan of geconstateerde verschillen ook werkelijk bestaan of een gevolg zijn van verschillen in gehanteerde definities. Uiteraard doemt deze vraag vooral op wanneer data een beeld van

de werkelijkheid schetsen dat afwijkt van het verwachtingspatroon dat men heeft gevormd op basis van eigen kennis of op basis van andere databronnen.

Gegeven de geschetste beperkte beschikbaarheid van Europese vergelijkende data is het niet mogelijk om al te kieskeurig te zijn bij het selecteren van data. Waar mogelijk is gebruik gemaakt van door Eurostat gepubliceerde data. Deels zijn deze gegevens afkomstig uit populatiedata die door de afzonderlijke landen beschikbaar zijn gesteld, deels uit de Labour Force Survey die jaarlijks in de meeste landen van de Europese Gemeenschap plaatsvindt. Gegevens over scholing komen ook uit onderzoeken die door de OECD worden gehouden. Waar data vrijwel geheel ontbreken –bij voorbeeld rond thema's als inkomensniveau en ongehuwd samenwonen, is geput uit gespecialiseerde surveys als de Luxembourg Income Study en de Fertility and Family Survey.

Een andere beperking van de data is dat ze het vrijwel niet mogelijk maken om een nader onderscheid aan te brengen binnen de groep van jong-volwassenen. Nadere uitsplitsing is eigenlijk alleen mogelijk voor mannen en vrouwen. Andere interessante onderscheidingen zoals tussen sociale klassen en tussen autochtone en allochtone jongeren zijn met de beschikbaar staande gegevens echter niet te maken.

2.2 Data over institutionele arrangementen die de transitie naar volwassenheid beïnvloeden

Er is geen organisatie die informatie verzamelt over overheidsbeleid in Europa over de breedte van het gehele beleidsspectrum. Wel zijn er organisaties op specifieke deelterreinen bij wie veel informatie over institutionele arrangementen op het betreffende beleidsterrein beschikbaar is. Een voorbeeld hiervan vormt Eurydice (www.eurydice.org), een informatienetwerk dat wordt gefinancierd door de Europese Gemeenschap en vergelijkbare informatie verzamelt en publiceert over de onderwijssystemen en -doelstellingen in de afzonderlijke lidstaten. Daarnaast zijn er netwerken van beroepsgenoten of belangenorganisaties, zoals het European Housing Forum (www.europeanhousingforum.com), waar informatie over institutionele arrangementen in de diverse lidstaten te verkrijgen is. Een andere bron van informatie over institutionele arrangementen vormen publicaties van wetenschappers. Voorbeelden van dergelijke publicaties, welke vaak in opdracht van de Europese Gemeenschap worden samengesteld, zijn Vielle en Walthery (2003) over de arbeidsmarktpolitiek binnen de EU en Daniel et al. (1999) over de financiering van het tertiair onderwijs in de EU.

Naast bronnen die gegevens bevatten over institutionele arrangementen in vergelijkend perspectief, zijn er natuurlijk ook bronnen die informatie over slechts één land bevatten. Ook hier geldt weer dat het soms om publicaties van officiële regeringszijde gaat, soms om publicaties van belanghebbenden, en soms om publicaties van wetenschappers.

Bij de verzameling van de data waarover in hoofdstuk 4 wordt gerapporteerd is gekozen voor een aanpak, waarbij informatie zoveel mogelijk wordt verzameld bij één, supranationale bron en slechts wordt verder gezocht bij andere, meer lokale bronnen indien de informatie bij de eerste bron niet beschikbaar is. De reden voor de keuze van deze volgorde is dat de vergelijkbaarheid van data afkomstig uit supra-nationale bronnen vaak beter gewaarborgd zal zijn dan die welke is samengesteld uit lokale bronnen. In het eerste geval is namelijk veelal expliciet aandacht besteed aan het vergelijkbaar maken van de data. Dit geldt zeker voor data welke gepubliceerd worden door EU-instanties. Als volgorde van geraadpleegde bronnen is daarom aangehouden:

1. Bronnen met vergelijkende gegevens over institutionele arrangementen, gepubliceerd door EU-instanties of door instanties die door de EU worden gefinancierd;
2. Bronnen met vergelijkende gegevens over institutionele arrangementen, gepubliceerd door niet-EU instanties;
3. Bronnen met gegevens over institutionele arrangementen, gepubliceerd door nationale overheden of aan deze overheden gelieerde instanties;
4. Bronnen met gegevens over institutionele arrangementen, gepubliceerd door instanties die niet gelieerd zijn aan nationale overheden.

De keuze voor bronnen die vergelijkende data bevatten, heeft soms tot gevolg dat data enigszins gedateerd kunnen zijn. In dat geval is vaak aanvullend recentere informatie gezocht bij instanties in de vier in deze studie centraal staande landen zelf.

3 DE OVERGANG VAN JEUGD NAAR VOLWASSENHEID IN EUROPEES PERSPECTIEF: DE FEITEN OP EEN RIJ

In dit hoofdstuk wordt de overgang van jeugd naar volwassenheid binnen Europa beschreven. Dit gebeurt aan de hand van een aantal kernindicatoren die een goed beeld schetsen van de wijze waarop deze overgang in Nederland plaatsvindt, in vergelijking met andere landen. Centraal in de vergelijking staan Nederland, Zweden, Groot-Brittannië en Spanje, als representanten van vier verschillende verzorgingsstaatsregimes. Zo veel mogelijk zullen ook vergelijkbare gegevens van andere landen die behoren tot de Europese

gemeenschap (voor de uitbreiding met tien nieuwe lidstaten per mei 2004) worden gepresenteerd.

De overgang van jeugd naar volwassenheid wordt beschreven aan de hand van vijf thema's, te weten onderwijs, arbeidsmarktparticipatie, woonsituatie, relatie- en gezinsvorming, en de combinatie van werk en gezinsleven. Elk van deze thema's komt aan bod in een aparte paragraaf. Voor elk van deze thema's zijn indicatoren verzameld die een grote mate van vergelijkbaarheid tussen landen mogelijk maken. Elke paragraaf wordt afgesloten met een korte bepaling van de positie van Nederlandse jong-volwassenen op het betreffende levensdomein. In de slotparagraaf worden de lijnen van de verschillende thema's samengebracht en wordt een samenvattend beeld geschetst van hoe de overgang naar volwassenheid onder Nederlandse jongeren zich verhoudt tot die in andere Europese landen. Ook hier zal de nadruk wederom liggen op in het oog springende verschillen tussen Nederland, Zweden, Groot-Brittannië en Spanje.

3.1 Onderwijsparticipatie

In deze paragraaf wordt aandacht besteed aan twee samenhangende vragen, te weten de vraag hoe lang jongeren participeren in het onderwijssysteem en de vraag welk niveau en type opleiding jongeren binnen dat systeem weten te behalen.

3.1.1 Duur van de participatie in het onderwijssysteem

Het is niet eenvoudig goed vergelijkbare informatie over het verlaten van het onderwijssysteem te vinden. Jongeren kunnen namelijk een poosje het onderwijssysteem verlaten hebben en vervolgens weer terugkeren. Toch valt er wel wat te zeggen over de timing van het verlaten van het onderwijssysteem. Een eerste algemene maat hiervoor wordt gevormd door de gemiddelde leeftijd waarop jongeren voor het eerst het onderwijssysteem verlaten. In Tabel 3.1 worden deze gegevens gepresenteerd.

Uit Tabel 3.1 blijkt dat Nederland zich, wat betreft het gemiddelde tijdstip van het verlaten van het onderwijssysteem, ongeveer in de Europese middenmoot bevindt. De hoogste gemiddelde leeftijden worden gevonden in de Scandinavische sociaal-democratische verzorgingsstaten. Zweden spant, met een gemiddelde leeftijd van bijna 24 jaar duidelijk de kroon, maar ook Denemarken (22,6 jaar) en Finland (21,6) jaar worden gekenmerkt door een hoge gemiddelde leeftijd bij het uittreden uit het onderwijssysteem. De conservatieve

verzorgingsstaten worden allen gekenmerkt door een gemiddelde uittredingsleeftijd van tussen de 20 en 21 jaar. Aanmerkelijk jonger is men bij het verlaten van het onderwijssysteem

Tabel 3.1. Gemiddelde leeftijd waarop 18- tot 34-jarige jongeren voor het eerst het onderwijssysteem verlaten

Land	Gemiddelde leeftijd
1	SOCIAAL-DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN
Zweden	23,9
Finland	21,6
Denemarken	22,6
2	CONSERVATIEVE VERZORGINGSSTATEN
Nederland	21,0
Duitsland	n.b.
België	20,6
Frankrijk	20,8
Oostenrijk	19,9
3	LIBERALE VERZORGINGSSTATEN
Groot-Brittannië	n.b.
Ierland	n.b.
4	MEDITERRANE VERZORGINGSSTATEN
Spanje	19,1
Italië	18,4
Portugal	18,5
Griekenland	19,4

n.b. = niet bekend.

Bron: Eurostat (Labour Force Survey 2000).

in de Mediterrane verzorgingsstaten. Italië kent de laagste gemiddelde leeftijd met 18,4 jaar, maar ook Spanje kent met 19,1 jaar een lage gemiddelde leeftijd bij het verlaten van het onderwijssysteem. Helaas ontbreken gegevens voor de liberale verzorgingsstaten.

Aan de gemiddelde leeftijd bij het verlaten van het onderwijssysteem kleven enkele nadelen. Zo kunnen jongeren soms, na een tijd geen onderwijs gevolgd te hebben, weer opnieuw instromen. Verder betreft het een gemiddeld cijfer voor alle 18- tot 34-jarigen, en kunnen recente trends sterk van dit gemiddelde afwijken. Tenslotte ontbreken gegevens uitgesplitst voor mannen en vrouwen. Op twee punten kan dit beeld worden aangevuld, te weten door na te gaan hoeveel jongeren in diverse fasen van hun leven onderwijs volgen en wat de totaal te verwachten onderwijsparticipatie is van jongeren die zich momenteel in het onderwijssysteem bevinden. Op beide aspecten wordt hieronder ingegaan.

In Tabel 3.2 wordt weergegeven welk deel van de 15- tot en met 19-jarigen, respectievelijk 20- tot en met 29-jarigen in voltijd of in deeltijd onderwijs volgt. De overgrote meerderheid van de 15- tot en met 19-jarige jongeren volgt onderwijs. Het laagste percentage wordt genoteerd in Portugal (71 procent), terwijl België met 92 procent het hoogste percentage kent. Tussen de diverse verzorgingsstaatregimes bestaan duidelijke verschillen. De onderwijsparticipatie van 15- tot en met 19-jarigen is hoger in sociaal-democratische en conservatieve verzorgingsstaten dan in liberale en Mediterrane verzorgingsstaten. Onder 20-

Tabel 3.2. Percentage 15- tot en met 19-jarigen en 20- tot en met 29-jarigen dat onderwijs volgt

Land	15-19 jaar	20-29 jaar
5	SOCIAAL-DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN	
Zweden	86	34
Finland	85	40
Denemarken	82	31

**6 CONSERVATIEVE
VERZORGINGSSTATEN**

Nederland	87	23
Duitsland	89	26
België	92	27
Frankrijk	87	20
Oostenrijk	77	17

**7 LIBERALE
VERZORGINGSSTATEN**

Groot-Brittannië	77	27
Ierland	82	18

**8 MEDITERRANE
VERZORGINGSSTATEN**

Spanje	80	23
Italië	76	18
Portugal	71	22
Griekenland	83	25

Bron: OECD (Education at a Glance 2004).

tot en met 29- jarigen is het beeld gedeeltelijk anders. De onderwijsparticipatie van deze leeftijdscategorie is in de sociaal-democratische verzorgingsstaten het hoogst. Finland spant de kroon met 40 procent van de 20- tot en met 29-jarigen nog in het onderwijssysteem, maar ook in Denemarken en Zweden verblijft nog ongeveer eenderde van deze leeftijdscategorie in het onderwijssysteem. De percentages in de conservatieve verzorgingsstaten liggen tussen de 20 en 30 procent, met Oostenrijk als een uitschieter naar beneden met slechts 17 procent. In de liberale verzorgingsstaten is geen duidelijk patroon te ontdekken. In Groot-Brittannië neemt nog ruim een kwart van de 20- tot en met 29-jarigen deel aan het onderwijssysteem, terwijl dit percentage in Ierland onder de 20 procent ligt. In Mediterrane landen liggen de percentages met ruim 20 procent iets onder het niveau van de conservatieve verzorgingsstaten.

Een andere wijze om inzicht te krijgen in de duur van de huidige onderwijsparticipatie is door te berekenen hoe lang jongeren in het onderwijssysteem participeren wanneer de huidige leeftijdsspecifieke participatiecijfers ook in de toekomst blijven gelden. Tabel 3.3 geeft de resultaten van deze exercitie weer, niet alleen voor de gehele bevolking, maar ook uitgesplitst naar sekse en naar participatie in full-time en part-time onderwijs. Allereerst blijkt dat in vrijwel alle landen vrouwen langer onderwijs volgen dan mannen. Nederland, Duitsland en Oostenrijk zijn de enige landen waarin mannen en vrouwen elkaar vrijwel niets ontlopen in verwachte duur van de onderwijsparticipatie. Blijkbaar hebben vrouwen hun achterstand in onderwijsparticipatie ingelopen, en ontstaat er nu een nieuwe vorm van ongelijkheid, namelijk

Tabel 3.3. Verwachte duur in het schoolsysteem, gebaseerd op verblijf in het onderwijs anno 2002 (in jaren)

Land	Allen	Mannen	Vrouwe n	Full- time	Part- time
9	SOCIAAL-DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN				
Zweden	20,1	18,7	21,6	16,8	3,3
Finland	19,4	18,7	20,2	17,7	1,7
Denemarken	18,0	17,5	18,6	18,0	x
10	CONSERVATIEVE VERZORGINGSSTATEN				
Nederland	17,2	17,3	17,1	16,5	0,6
Duitsland	17,1	17,2	17,0	17,1	0,1
België	19,4	18,8	20,0	16,2	3,2
Frankrijk	16,6	16,3	16,9	16,7	x
Oostenrijk	16,0	16,0	16,1	16,0	x
11	LIBERALE VERZORGINGSSTATEN				
Groot-Brittannië	20,4	18,9	21,9	14,7	5,7
Ierland	16,5	16,0	17,1	15,5	1,0

**12 MEDITERRANE
VERZORGINGSSTATEN**

Spanje	17,3	16,9	17,8	16,7	0,6
Italië	16,7	16,3	16,9	16,6	0,1
Portugal	17,0	16,6	17,5	13,8	3,3
Griekenland	16,3	15,9	16,7	16,1	0,2

x = geen cijfer bekend.

Bron: OECD (Education at a Glance 2004).

dat mannen minder onderwijs genieten dan vrouwen. Verder blijkt dat er een groot verschil is tussen de landen in de mate waarin jongeren participeren in deeltijdonderwijs. In Zweden, België, Portugal en met name in Groot-Brittannië brengen jongeren naar verwachting tussen de drie en zes jaar door in een of andere vorm van deeltijdonderwijs, terwijl dit in veel andere landen minder dan een jaar is. Op het punt van verwachte participatie in voltijdonderwijs ontlopen de Europese landen elkaar minder. Gemiddeld is de participatie in het voltijdonderwijs het hoogst in de sociaal-democratische verzorgingstaten, gevolgd door de conservatieve en de Mediterrane verzorgingstaten (met uitzondering van Portugal), terwijl de liberale verzorgingsstaten de rij sluiten. Met name de positie van de Mediterrane verzorgingsstaten is opmerkelijk, aangezien de gemiddelde leeftijd bij schoolverlating zoals gepresenteerd in Tabel 3.1 een lage leeftijd bij het verlaten van het onderwijssysteem voor Mediterrane landen te zien gaf. Een mogelijke verklaring is dat jongeren in Mediterrane landen —wellicht mede onder druk van de toenemende werkloosheid in die staten (zie later)— tegenwoordig langer in het onderwijssysteem verblijven dan vroeger.

Tabel 3.3 geeft de verwachte duur in het totale onderwijssysteem weer. In Tabel 3.4 wordt nader ingegaan op de verwachte duur in het tertiair onderwijs. Op dat punt blijken de Europese landen die in deze vergelijking zijn opgenomen elkaar niet zo heel veel te ontlopen. Voor de meeste landen geldt dat de verwachte verblijfsduur tussen de twee en drie jaar ligt, met Griekenland (3,3 jaar), Zweden (3,4 jaar) en met name Finland (4,3 jaar) als uitschieters

Tabel 3.4. Verwachte duur van het verblijf in het tertiair onderwijs, gebaseerd op verblijf in het onderwijs anno 2002 (in jaren)

Land	Allen	Vrouwen	Waarvan full-time
13 SOCIAAL-DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN			
Zweden	3,4	4,1	1,7
Finland	4,3	4,7	2,5
Denemarken	2,7	3,2	2,7
14 CONSERVATIEVE VERZORGINGSSTATEN			
Nederland	2,6	2,6	2,1
Duitsland	2,1	2,1	2,1
België	2,8	3,1	2,4
Frankrijk	2,6	2,9	2,6
Oostenrijk	2,1	2,2	x
15 LIBERALE VERZORGINGSSTATEN			
Groot-Brittannië	2,8	3,1	1,7
Ierland	2,7	3,0	2,0
16 MEDITERRANE VERZORGINGSSTATEN			
Spanje	3,0	3,3	2,8
Italië	2,5	2,9	2,5
Portugal	2,6	3,0	x
Griekenland	3,3	3,5	3,3

x = geen cijfer bekend.

Bron: OECD (Education at a Glance 2004).

naar boven. De 'hoge' positie van Zweden en Finland wordt grotendeels veroorzaakt door het relatief veel voorkomen van deeltijdstudie, want op het punt van participatie in full-time tertiair onderwijs blijken beide landen niet boven het Europees gemiddelde uit te komen. Ook wat betreft het tertiair onderwijs blijkt dat de Mediterrane landen hun eerdere achterstand in onderwijsparticipatie hebben ingehaald en dat vrouwen in de meeste landen meer in het tertiair onderwijs participeren dan mannen.

Tegenover diegenen die op relatief late leeftijd nog onderwijs volgen staan diegenen die reeds op jonge leeftijd en met geen of slechts geringe kwalificaties het onderwijssysteem verlaten. Om zicht te krijgen op de omvang van deze laatste groep wordt in Tabel 3.5 het percentage 18-24 jarige jongeren weergegeven dat het onderwijssysteem reeds heeft verlaten en maximaal een laag niveau van secundair onderwijs heeft bereikt.

Tabel 3.5 vormt, althans voor wat betreft de sociaal-democratische en conservatieve verzorgingstaten, het spiegelbeeld van Tabel 3.2. Het percentage 18-24 jarige jongeren dat geen opleiding meer volgt en slechts maximaal lager secundair onderwijs heeft behaald is het laagst in Scandinavische landen (rond de tien procent) en iets hoger in conservatieve verzorgingsstaten (tussen de tien en 15 procent). De Mediterrane verzorgingsstaten laten een hoog percentage vroege en laag gekwalificeerde uitstromers zien. Gecombineerd met de

Tabel 3.5. Percentage 18- tot 24-jarigen dat geen onderwijs volgt en maximaal lager secundair onderwijs heeft bereikt

Land	Allen	Mannen	Vrouwen
17	SOCIAAL-DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN		
Zweden	9	10	8
Finland	11	13	9
Denemarken	10	11	10
18	CONSERVATIEVE VERZORGINGSSTATEN		
Nederland	15	16	14
Duitsland	13	13	13
België	13	15	10
Frankrijk	13	15	12

	Oostenrijk	10	11	9
19	LIBERALE VERZORGINGSSTATEN			
	Groot-Brittannië	17	17	16
	Ierland	12	15	9
20	MEDITERRANE VERZORGINGSSTATEN			
	Spanje	30	36	23
	Italië	24	27	20
	Portugal	41	48	34
	Griekenland	15	20	11

Gegevens hebben betrekking op jongeren die maximaal ISCED 3 hebben bereikt.

Bron: Eurostat (Labour Force Survey 2003).

redelijk hoge percentages jongeren in die landen die op 24-jarige leeftijd nog onderwijs volgen, suggereert dat een duidelijk polarisatie in onderwijsparticipatie. Een relatief groot deel van de jongeren stroomt vroeg en laag gekwalificeerd uit, maar ook een relatief groot deel stroomt pas bijzonder laat uit. De liberale verzorgingsstaten, tenslotte, laten een beeld zien dat niet veel van de conservatieve verzorgingsstaten verschilt. Opvallend is verder, dat in vrijwel alle landen het percentage jongens dat vroeg en laag gekwalificeerd het onderwijs verlaat aanmerkelijk groter is dan het percentage vrouwen die dat overkomt.

3.1.2 Aard van het gevolgde onderwijs

Het is bijzonder lastig onderling vergelijkbare informatie te vinden over de aard van het gevolgde onderwijs. Landen verschillen in onderwijssystemen (zie hierover uitgebreid hoofdstuk 4), maar lijken soms ook te verschillen in het classificeren van vergelijkbare onderwijsniveaus. Daarom moeten gegevens over verschillen tussen landen in bereikt onderwijsniveau altijd met het nodige voorbehoud worden geïnterpreteerd. Dit gezegd hebbend, wordt in Tabel 3.6 toch een overzicht gegeven van het bereikt onderwijsniveau van 18-34 jarigen anno 2000.

Uit Tabel 3.6 blijken grote verschillen binnen West-Europa in bereikt opleidingsniveau. Het aantal jongeren met een hoog opleidingsniveau varieert bij voorbeeld van 11 procent in

Tabel 3.6. Percentage 18- tot 34-jarigen naar hoogst bereikt onderwijsniveau

Land	Laag	Midden	Hoog
21 SOCIAAL-DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN			
Zweden	14	62	24
Finland	12	56	32
Denemarken	30	51	19
22 CONSERVATIEVE VERZORGINGSSTATEN			
Nederland	20	46	34
Duitsland	n.b.	n.b.	n.b.
België	17	42	41
Frankrijk	21	42	37
Oostenrijk	15	74	11
23 LIBERALE VERZORGINGSSTATEN			
Groot-Brittannië	n.b.	n.b.	n.b.
Ierland	n.b.	n.b.	n.b.
24 MEDITERRANE VERZORGINGSSTATEN			
Spanje	35	22	43
Italië	29	57	14
Portugal	60	23	17
Griekenland	15	58	27

Laag = ISCED 1-2, Midden = ISCED 3-4, Hoog = ISCED 5-6.

n.b. = niet bekend.

Bron: Eurostat (Labour Force Survey 2000).

Oostenrijk tot 43 procent in Spanje. Nederland bevindt zich in de middenmoot met 34 procent hoog opgeleiden en 20 procent laag opgeleiden. De verschillen tussen landen volgen nauwelijks de scheidslijnen tussen de verzorgingsstaatregimes. Zweden heeft relatief weinig laag geschoolden, maar ook niet veel hoog geschoolden. Spanje, daarentegen, laat het tegenovergestelde beeld zien: zowel relatief veel laag als relatief veel hoog geschoolden. Nederland bevindt zich tussen deze twee extremen in. Vergelijkbare gegevens voor Groot-Brittannië zijn helaas niet beschikbaar.

Een ander belangrijk kenmerk van de opleidingen die jongeren volgen, is de mate waarin zij hen voorbereiden op specifieke beroepen. Ook voor dit kenmerk geldt dat het, door de verschillen in de opbouw van de schoolcurricula in de diverse landen, niet eenvoudig is om vergelijkbare gegevens te vinden. De OECD heeft getracht om voor het hoger secundair onderwijs vast te stellen in hoeverre leerlingen een algemene of een beroepsgerichte opleiding volgen. In Tabel 3.7 staan de gegevens voor 2001 weergegeven.

Uit Tabel 3.7 blijkt dat jongeren in het hoger secundaire onderwijs in sociaal-democratische verzorgingsstaten ongeveer even vaak een algemene als een beroepsgerichte opleiding volgen. In conservatieve verzorgingsstaten ligt het percentage jongeren dat een beroepsgerichte hogere secundaire opleiding volgt gemiddeld aanmerkelijk hoger. Dit geldt zeker voor Nederland. In vergelijking met Zweden is het percentage jongeren dat een beroepsgerichte opleiding op hoger secundair niveau volgt duidelijk hoger, te weten 70 versus 52 procent. De

Tabel 3.7. Percentuele verdeling van scholieren in het hoger secundair onderwijs naar algemene of beroepsgerichte opleidingen, anno 2002

Land	Algemeen	Beroepsgericht
25		
SOCIAAL-DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN		
Zweden	40	50
Finland	43	57
Denemarken	47	53
26		
CONSERVATIEVE VERZORGINGSSTATEN		
Nederland	31	69

	Duitsland	37	63
	België	30	70
	Frankrijk	44	56
	Oostenrijk	21	79
27	LIBERALE VERZORGINGSSTATEN		
	Groot-Brittannië	28	72
	Ierland	73	27
28	MEDITERRANE VERZORGINGSSTATEN		
	Spanje	62	38
	Italië	35	65
	Portugal	71	29
	Griekenland	60	40

Bron: OECD (Education at a Glance 2004).

liberale verzorgingsstaten laten een sterk variërend beeld zien. De situatie in Groot-Brittannië lijkt sterk op die in Nederland, terwijl in Ierland algemene opleidingen dominant zijn. In Mediterrane verzorgingsstaten, tenslotte, zijn algemene opleidingen dominant (met uitzondering van Italië). In Spanje, bij voorbeeld, volgt tweederde van de jongeren die in het hoger secundair onderwijs verblijven een algemene opleiding.

3.1.3 Samenvatting

Wanneer jong-volwassenen in Nederland op het punt van onderwijsparticipatie worden vergeleken met leeftijdsgenoten in Zweden, Groot-Brittannië en Spanje, dan neemt het duidelijk een middenpositie in. Zweden wordt, net als andere Scandinavische landen, gekenmerkt door een hoge leeftijd bij het verlaten van het onderwijssysteem, door een laag percentage jongeren dat geen of slechts een laag opleidingsniveau bereikt en door een relatief grote aandacht voor algemene vorming. In vergelijking met Zweden is de opleidingsduur in Nederland gemiddeld genomen wat korter, is er meer differentiatie in behaald opleidingsniveau (zowel meer laag als meer hoog opgeleiden) en lijkt er ook sprake te zijn van een groter aandeel jongeren dat in het secundair onderwijs een beroepsgerichte variant kiest.

De gegevens voor Groot-Brittannië zijn helaas erg beperkt, maar leveren een beeld op van een relatief laag gemiddeld opleidingsniveau en een forse mate van beroepsgerichtheid. Spanje, tenslotte, levert een sterk gepolariseerd beeld op; enerzijds veel laag geschoolde jongeren die reeds vroeg het onderwijssysteem verlaten, anderzijds veel jongeren die langdurig in opleiding blijven.

3.2 Arbeidsmarktparticipatie

In deze paragraaf komt de arbeidsparticipatie van jong-volwassenen aan bod. Allereerst wordt, heel in het algemeen, nagegaan welk percentage van de jong-volwassenen werkzaam is. Vervolgens wordt deze werkzaamheid uitgesplitst naar voltijd- of deeltijdwerk en naar de mate van tijdelijkheid van het werk. Ook wordt aandacht besteed aan de verschillen in het hebben van werk tussen jong-volwassenen met diverse opleidingsniveaus en aan de vraag in hoeverre de eerste baan na het verlaten van het onderwijssysteem aansluit bij de gevolgde opleiding. Tenslotte wordt ingegaan op de keerzijde van werken, te weten het percentage werklozen onder jong-volwassenen.

3.2.1 Betaalde arbeid onder jong-volwassenen

In Tabel 3.8 worden de percentages 25- tot 29-jarigen met een betaalde baan gepresenteerd. Er is gekozen voor het presenteren van gegevens van deze leeftijdsgroep, omdat de meeste jong-volwassenen dan geen voltijdse (of bijna voltijdse) opleiding meer volgen. Omdat onder betaald werk ook kleine deeltijdbanen worden verstaan, gaat het bij jongere leeftijdsgroepen vaak om bijbaantjes van jongeren die het volgen van onderwijs als hoofdactiviteit hebben.

Tabel 3.8. Percentage 25- tot 29-jarigen dat een betaalde baan heeft

Land	Allen	Mannen	Vrouwen
29			
SOCIAAL-DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN			
Zweden	79	82	75
Finland	77	82	73
Denemarken	82	88	75

**30 CONSERVATIEVE
VERZORGINGSSTATEN**

Nederland	86	92	81
Duitsland	74	78	70
België	78	83	73
Frankrijk	n.b.	n.b.	n.b.
Oostenrijk	83	88	79

**31 LIBERALE
VERZORGINGSSTATEN**

Groot-Brittannië	80	87	73
Ierland	83	86	78

**32 MEDITERRANE
VERZORGINGSSTATEN**

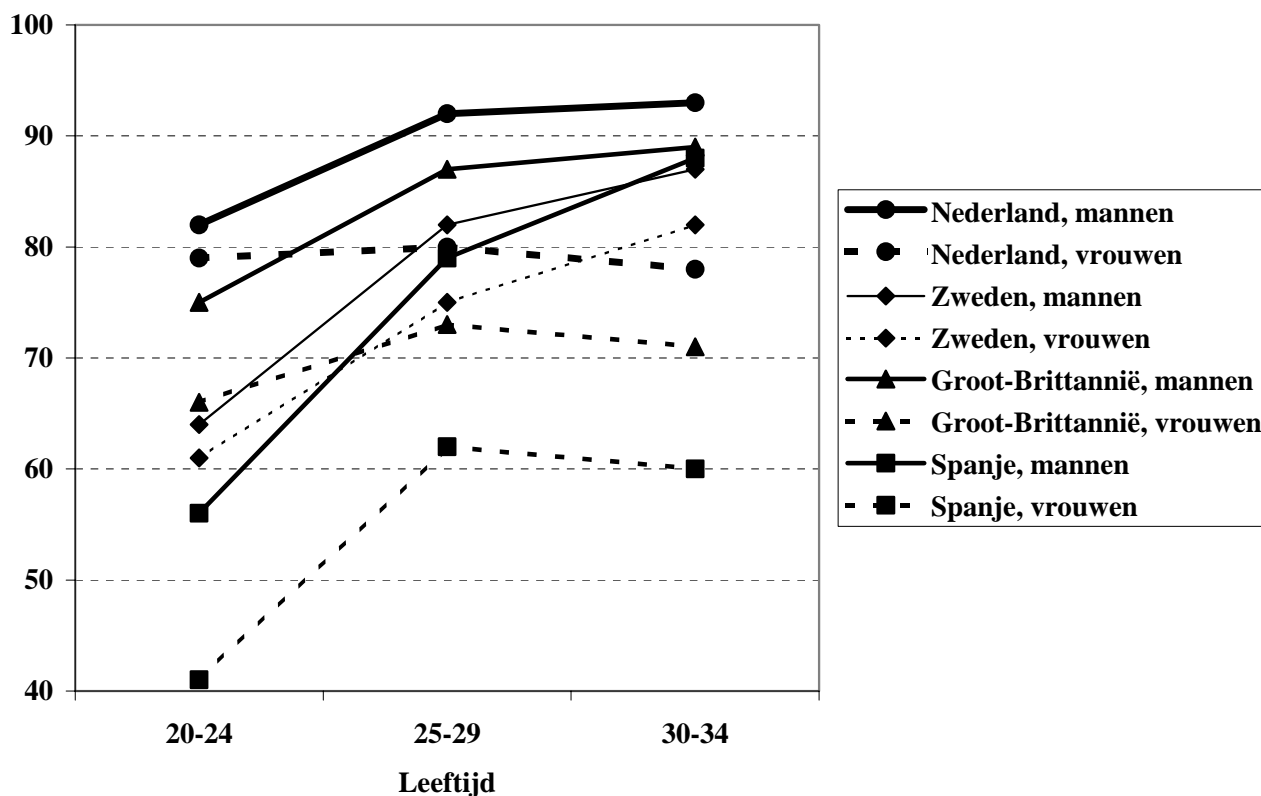
Spanje	71	79	62
Italië	62	72	52
Portugal	83	87	78
Griekenland	70	82	57

Alle betaalde banen, ongeacht het aantal gewerkte uren per week, worden meegeteld.

n.b. = niet bekend.

Bron: Eurostat (Labour Force Survey 2002).

Figuur 3.1. Percentage mannen en vrouwen met een betaalde baan, naar leeftijdsklasse



Bron: Eurostat, Labour Force Survey 2002.

Uit Tabel 3.8 blijkt dat, onder 25 tot 29 jaar oude jong-volwassenen, Nederland de hoogste arbeidsmarktparticipatie kent van de gehele Europese Unie. Dat geldt zowel voor mannen als voor vrouwen. Er is verder weinig verschil tussen landen met een sociaal-democratisch, conservatief of liberaal verzorgingsstaatregime wat betreft het percentage 25- tot 29-jarigen dat een betaalde baan heeft. Ook geldt voor alle landen binnen deze regimes dat de arbeidsmarktparticipatie van mannen zo'n tien procent hoger ligt dan die van vrouwen. Met uitzondering van Portugal, is het patroon in verzorgingsstaten van het Mediterrane type geheel anders. Het percentage jong-volwassenen met een betaalde baan is aanmerkelijk lager en dat geldt in het bijzonder voor de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. Het verschil tussen mannen en vrouwen is aanmerkelijk groter dan in andere typen verzorgingsstaten.

In Figuur 3.1 wordt weergegeven hoe de arbeidsmarktparticipatie van mannen en vrouwen zich in de loop van de jong-volwassenheid ontwikkelt. Daarbij hebben wij ons beperkt tot de ontwikkelingen in de vier landen die in deze vergelijking centraal staan. Nederlandse mannen worden gedurende de gehele jong-volwassenheid gekenmerkt door de hoogste arbeidsmarktparticipatie. Wel wordt het verschil met andere landen gedurende de jong-

volwassenheid kleiner. Opvallend is dat de arbeidsmarktparticipatie van Nederlandse mannen en vrouwen van 20 tot 24 jaar reeds zeer hoog is, zeker gegeven het feit dat op 24-jarige leeftijd nog zo'n 20 procent van de jongeren een opleiding volgt (zie Tabel 3.2). Dit suggereert dat voor veel jongeren in die leeftijdsklasse het combineren van een studie met een (deeltijd-)baan gebruikelijk zal zijn. De arbeidsmarktparticipatie onder jong-volwassen mannen is, na die in Nederland, het hoogst in Groot-Brittannië, gevolgd door Zweden en Spanje. De verschillen tussen deze landen zijn vooral in het begin van de jong-volwassenheid groot, maar zijn onder 30- tot 34-jarigen vrijwel verdwenen. Alleen Nederlandse mannen hebben ook dan nog steeds een hogere arbeidsmarktparticipatie.

Het beeld onder vrouwen is meer divers. Nederlandse vrouwen tussen de 20 en 24 jaar oud hebben, met als hun mannelijke landgenoten, de hoogste arbeidsmarktparticipatie. Deze is zelfs twee maal zo hoog als die onder Spaanse vrouwen. Gedurende de jong-volwassenheid blijft de arbeidsmarktparticipatie onder Nederlandse vrouwen verder constant, terwijl die stijgt onder Zweedse, Britse en Spaanse vrouwen. Vooral onder Zweedse vrouwen is de stijging fors. Onder 30- tot 34-jarige vrouwen blijken zij de hoogste arbeidsmarktparticipatie te kennen. Voor Spaanse en Britse vrouwen geldt dat het aandeel vrouwen aanmerkelijk onder dat van Nederlandse vrouwen blijft en er, net als bij Nederlandse vrouwen, minder vrouwen van 30 tot 34 jaar oud een betaalde baan hebben dan vrouwen van 25 tot 29 jaar oud.

Hoe wijdverbreid is deeltijdarbeid onder jong-volwassenen? Tabel 3.9 geeft hier inzicht in. In deze tabel staat voor 15- tot en met 24-jarige mannen en vrouwen met een betaalde baan vermeld welk percentage onder hen zich als deeltijdwerker beschouwt. Uit de tabel komen

Tabel 3.9. Percentage 15- tot 24-jarigen met een betaalde baan die in deeltijd werkzaam zijn

Land	Allen	Mannen	Vrouwen
33			
SOCIAAL-DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN			
Zweden	41	28	54
Finland	34	25	43
Denemarken	50	39	62

**34 CONSERVATIEVE
VERZORGINGSSTATEN**

Nederland	64	57	72
Duitsland	14	10	18
België	18	11	26
Frankrijk ^a	21	13	33
Oostenrijk ^b	9	6	14

**35 LIBERALE
VERZORGINGSSTATEN**

Groot-Brittannië	33	26	41
Ierland	21	16	28

**36 MEDITERRANE
VERZORGINGSSTATEN**

Spanje	13	8	22
Italië	10	6	15
Portugal	7	6	9
Griekenland	7	6	10

Het in deeltijd werken is vastgesteld door respondenten te vragen of zij voltijds of deeltijds werkzaam zijn.

^a Gegevens hebben betrekking op 2003.

^b Gegevens hebben betrekking op 2000.

Bron: Eurostat (Labour Force Survey 2002).

duidelijke verschillen in de populariteit van deeltijdarbeid tussen de diverse verzorgingsstaatsregimes naar voren. In sociaal-democratische verzorgingsstaten is deeltijdarbeid tamelijk populair. Tussen de 34 en 50 procent van de werkzame 15- tot en met 24-jarigen in Zweden, Finland en Denemarken werkt in deeltijd. In liberale verzorgingsstaten is deeltijdarbeid minder populair, maar nog steeds werkt tussen de 21 en 33 procent van de werkzame 15- tot en met 24-jarigen in Groot-Brittannië en Ierland in deeltijd. In conservatieve verzorgingsstaten is deeltijdarbeid niet erg wijdverbreid. Het percentage 15-24 jarige werkenden dat in deeltijd werkt varieert tussen negen procent in Oostenrijk en 21 procent in Frankrijk. Nederland vormt echter een duidelijke uitzondering op dit patroon. In Nederland is het percentage deeltijdwerkers verreweg het hoogste van de hele Europese

Unie. Bijna tweederde van de 15-24 jarigen met een baan heeft een deeltijdbaan. Tenslotte geldt dat deeltijdwerk het minst voorkomt in Mediterrane verzorgingsstaten. De percentages 15- tot 24-jarige deeltijdwerkers liggen aanmerkelijk lager dan in andere verzorgingsstaatsregimes en variëren van zeven procent in Portugal en Griekenland tot 13 procent in Spanje. Uit Tabel 3.9 blijkt tevens dat het percentage deeltijdwerkers aanmerkelijk hoger ligt onder vrouwen dan onder mannen. Dit geldt voor alle landen. Onder mannen is het percentage deeltijdwerkers alleen substantieel in de Scandinavische landen, Nederland en Groot-Brittannië.

In hoeverre is de keuze van een deeltijdbaan onvrijwillig? In de Labour Force Survey is vastgesteld welk percentage van de vrouwen en mannen een deeltijdbaan hebben genomen

Tabel 3.10. Percentage 15- tot en met 39-jarige mannen en vrouwen met een deeltijdbaan, dat aangeeft een deeltijdbaan te hebben omdat men geen voltijdse baan kon vinden

Land	Mannen	Vrouwen
37		
SOCIAAL-DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN		
Zweden	13	12
Finland	15	18
Denemarken	8	7
38		
CONSERVATIEVE VERZORGINGSSTATEN		
Nederland	4	2
Duitsland ^a	10	5
België	16	10
Frankrijk	16	15
Oostenrijk ^b	8	4
39		
LIBERALE VERZORGINGSSTATEN		
Groot-Brittannië	9	3
Ierland	13	6

**40 MEDITERRANE
VERZORGINGSSTATEN**

Spanje	13	13
Italië	28	18
Portugal	7	11
Griekenland	25	26

^a Gegevens hebben betrekking op 2002.

^b Gegevens hebben betrekking op 2000.

Bron: Eurostat (Labour Force Survey 2003).

omdat ze geen fulltime baan konden vinden. In Tabel 3.10 staan deze percentages vermeld, apart voor 15- tot en met 39-jarige mannen en vrouwen. Uit deze tabel blijkt dat voor de meeste deeltijdwerkers de keuze voor deeltijdwerk een min of meer vrijwillige was. De keuze kwam in ieder geval niet voort uit het niet beschikbaar zijn van een voltijdbaan. De variatie in het percentage onvrijwillige deeltijdwerkers binnen de vier typen verzorgingsstaten is groot. Binnen de conservatieve verzorgingsstaten, bij voorbeeld, varieert het percentage onvrijwillige parttimers van vier procent onder Nederlandse mannen tot 16 procent onder Belgische en Franse mannen. De verschillen tussen de typen verzorgingsstaten zijn relatief gering, met als voornaamste verschil dat in diverse Mediterrane landen het percentage onvrijwillige deeltijdwerkers relatief hoog ligt. In Italië gaat het om 28 procent van de 15- tot en met 39-jarige mannen en om 18 procent van de 15- tot en met 39-jarige vrouwen. In Griekenland zijn de vergelijkbare percentages 25 en 26.

Uit Tabel 3.10 blijkt verder dat Nederland –zowel onder mannen als onder vrouwen– het laagste percentage onvrijwillige deeltijdwerkers kent. De onvrijwilligheid is overigens groter onder Nederlandse vrouwen dan onder Nederlandse mannen. Van de laatsten is vier procent onvrijwillig in deeltijd werkzaam, terwijl dat voor de eersten slechts in twee procent van de gevallen geldt. Een dergelijk patroon van een geringe mate van onvrijwillig in deeltijd werken

Tabel 3.11. Percentage 15- tot en met 24-jarigen en 25- tot en met 49-jarigen met een betaalde baan die tijdelijk contract hebben

Land	15-24 jaar	25-49 jaar
41 SOCIAAL-DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN		
Zweden	51	13
Finland	49	14
Denemarken	25	7
42 CONSERVATIEVE VERZORGINGSSTATEN		
Nederland	36	11
Duitsland	51	7
België	27	6
Frankrijk ^a	46	10
Oostenrijk	33	4
43 LIBERALE VERZORGINGSSTATEN		
Groot-Brittannië	12	5
Ierland	13	3
44 MEDITERRANE VERZORGINGSSTATEN		
Spanje	65	29
Italië	27	9
Portugal	46	19
Griekenland	25	10

^a Gegevens hebben betrekking op 2003.

Bron: Eurostat (Labour Force Survey 2002).

door vrouwen wordt in meer Europese landen aangetroffen (Duitsland, België, Oostenrijk, Groot-Brittannië, Ierland en Italië). In de overige landen is er weinig tot geen verschil tussen de seksen in de mate van onvrijwilligheid van het deeltijdwerken.

In een aantal landen blijkt deeltijdarbeid onder jong-volwassenen wijdverbreid. In hoeverre geldt dat ook voor tijdelijke arbeidscontracten? In Tabel 3.11 staat het percentage 15- tot en met 24-jarige werkende jongeren dat een tijdelijk contract heeft vermeld. Om deze percentages in perspectief te plaatsen staat ook het percentage werkenden dat een tijdelijk contract heeft onder 25- tot en met 49-jarigen vermeld. Er blijkt sprake te zijn van een grote variatie in het voorkomen van tijdelijke contracten. Deze variatie volgt nauwelijks de breuklijnen tussen diverse verzorgingsstaatregimes. In Zweden en Finland heeft de helft van de 15- tot en met 24-jarige werkenden een tijdelijk arbeidscontract. In Denemarken, daarentegen, gaat het slechts om een kwart van de 15- tot 24-jarige werkende mannen en vrouwen. Eenzelfde grote variatie is zichtbaar binnen de conservatieve verzorgingsstaten. Het percentage werkende 15- tot en met 24-jarigen dat een tijdelijke aanstelling heeft varieert binnen deze groep van 27 procent in België tot 51 procent in Duitsland. Nederland neemt een tussenpositie in met 36 procent werkenden met een tijdelijk arbeidscontract. In liberale verzorgingsstaten is het percentage 15- tot en met 24-jarige werkenden met een tijdelijke aanstelling veel lager dan in andere landen, te weten 12 procent in Groot-Brittannië en 13 procent in Ierland. In Mediterrane verzorgingsstaten, tenslotte, toont het percentage jeugdige tijdelijke arbeidskrachten weer een sterke variatie, met een relatief laag percentage van 25 in Griekenland tot een bijzonder hoog percentage van 65 in Spanje.

Om het aandeel tijdelijke arbeidscontractanten onder jongeren in perspectief te kunnen plaatsen is in Tabel 3.11 ook het percentage werkenden met een tijdelijk arbeidscontract onder 25- tot en met 49-jarigen weergegeven. Uit deze cijfers blijkt dat tijdelijke contracten onder deze oudere leeftijdscategorie veel minder vaak voorkomen dan onder jongeren. In geen enkel land —met uitzondering van Spanje— beloopt het percentage tijdelijke arbeidscontracten onder alle werkenden meer dan 15 procent. Als er vanuit gegaan mag worden dat de baan zekerheid van werkenden met een vast arbeidscontract groter is dan die onder werkenden met een tijdelijk contract, impliceren deze cijfers dat de baanonzekerheid onder 15- tot en met 24-jarigen veel groter is dan onder 25- tot en met 49-jarigen. Onduidelijk is echter in hoeverre dit verschil al langere tijd bestaat —en dus gekoppeld is aan de leeftijd van werkenden— of dat dit verschil recentelijk is toegenomen —en dus gekoppeld is aan het geboortecohort waartoe werkenden behoren. Dat laatste zou bij voorbeeld het gevolg kunnen zijn van de toenemende globalisering die een meer flexibele inzet van werknemers met zich meebrengt. Cijfers over de periode 1999-2003 (niet getoond), laten zien

dat het aandeel tijdelijke arbeidscontractanten onder alle jeugdige werkenden in die periode nauwelijks is toegenomen. Dit suggereert dat er eerder sprake is van een leeftijdseffect dan van een cohorteffect.

In hoeverre verschilt de arbeidsmarktparticipatie naar opleidingsniveau? Zijn laag opgeleiden net zo vaak in een betaalde baan werkzaam als hoog opgeleiden? Om hier inzicht in te krijgen staat in Tabel 3.12 het percentage 25- tot en met 29-jarigen vermeldt dat een betaalde baan heeft, uitgesplitst naar bereikt opleidingsniveau. Er is gekozen voor presentatie van cijfers voor deze leeftijdscategorie, omdat bijna alle 25- tot en met 29-jarigen reeds het onderwijssysteem verlaten hebben.

Tabel 3.12. Percentage 25- tot 29-jarigen dat een betaalde baan heeft, naar bereikt opleidingsniveau

Land	Laag	Midden	Hoog
45	SOCIAAL-DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN		
Zweden	66	81	80
Finland	60	74	86
Denemarken	70	81	86
46	CONSERVATIEVE VERZORGINGSSTATEN		
Nederland	75	89	94
Duitsland	59	77	87
België	56	80	88
Frankrijk	n.b.	n.b.	n.b.
Oostenrijk	71	82	87
47	LIBERALE VERZORGINGSSTATEN		
Groot-Brittannië	47	81	92
Ierland	67	87	91

**48 MEDITERRANE
VERZORGINGSSTATEN**

Spanje	69	69	73
Italië	58	61	66
Portugal	83	76	87
Griekenland	66	69	71

Alle betaalde banen, ongeacht het aantal gewerkte uren per week, worden meegeteld.

Laag = ISCED 0-2, Midden = ISCED 3-4, Hoog = ISCED 5-6.

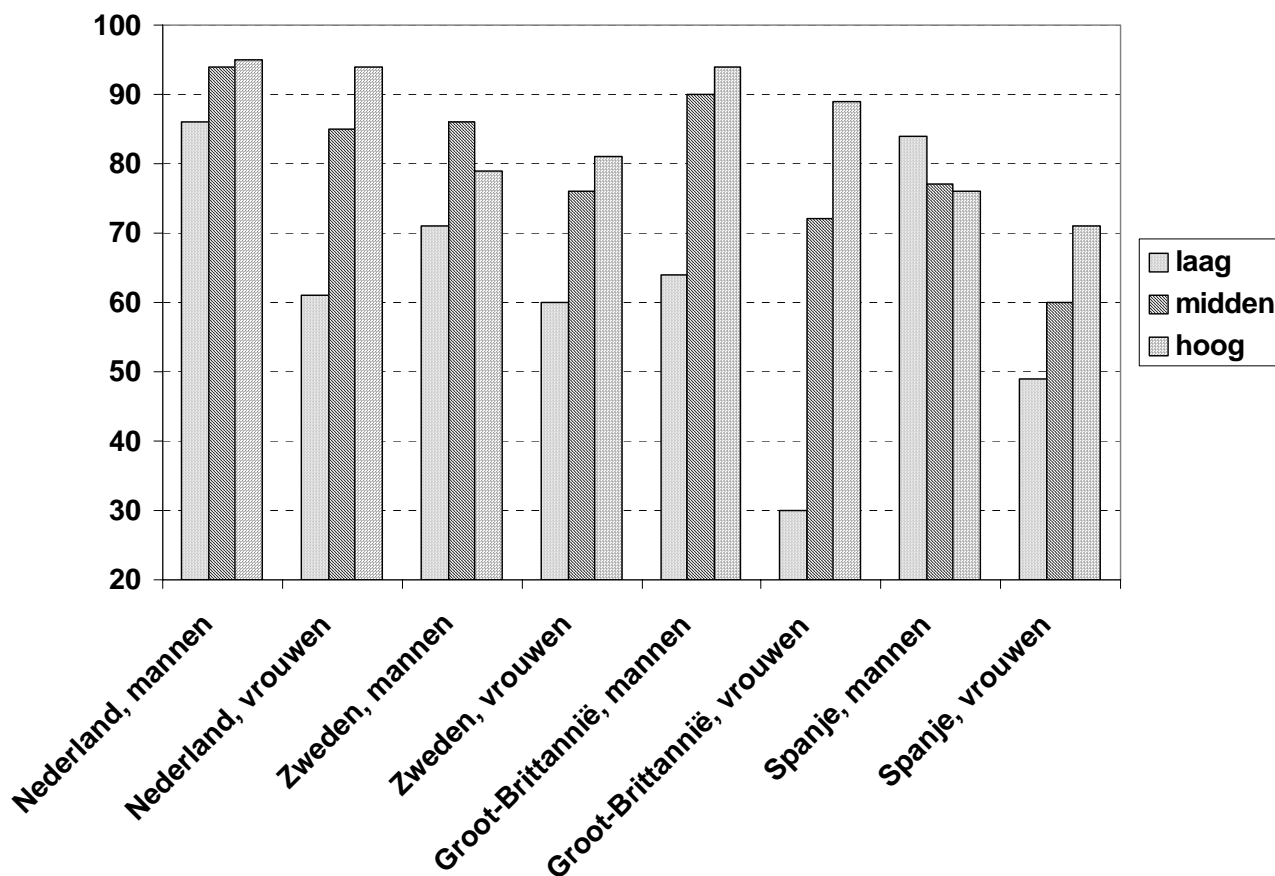
n.b. = niet bekend.

Bron: Eurostat (Labour Force Survey 2001).

Uit Tabel 3.12 blijkt dat in vrijwel alle lidstaten van de Europese Unie de arbeidsmarktparticipatie van 25- tot en met 29-jarigen het hoogst is onder hoog opgeleiden, terwijl deze duidelijk het laagst is onder laag opgeleiden. Dit contrast is het scherpst in Groot-Brittannië, waar meer dan 90 procent van de hoog opgeleiden een betaalde baan heeft en slechts minder dan 50 procent van de laag opgeleiden. Nederland vormt één van de landen waar dit verschil tussen laag en hoog opgeleiden relatief gering is. Bovendien is de arbeidsmarktparticipatie van laag opgeleide 25- tot en met 29-jarigen in Nederland als zodanig reeds bijzonder hoog —althans in vergelijking met andere EU-lidstaten.

In Tabel 3.12 zijn gegevens van mannen en vrouwen samengenomen. Om een beter beeld te krijgen in hoeverre deze participatieverschillen naar opleidingsniveau voor zowel mannen als vrouwen gelden, zijn deze in Figuur 3.2 per sekse uitgesplitst. Dit is alleen gebeurd voor de vier landen waar onze aandacht zich in deze studie op concentreert. Uit Figuur 3.2 blijkt dat de arbeidsmarktparticipatie van 25- tot en met 29-jarige mannen in Nederland voor alle opleidingsniveaus bijzonder hoog ligt. Datzelfde geldt voor Zweedse en Britse mannen met minimaal een opleiding op middelbaar niveau. Echter, zowel in Zweden als in Groot-Brittannië blijft de arbeidsmarktparticipatie van laag geschoolde mannen sterk achter bij die in Nederland. In Spanje blijkt het beeld tegenovergesteld: laag opgeleide mannen hebben juist relatief vaak een betaalde baan, terwijl dat veel minder vaak geldt voor midden en hoog

Figuur 3.2. Percentage 25- tot en met 29-jarige mannen en vrouwen met een betaalde baan,



naar opleidingsniveau

Bron: Eurostat, Labour Force Survey 2001.

opgeleide mannen. Het beeld onder vrouwen verschilt op een aantal punten aanmerkelijk van dat onder mannen. Dat geldt in het bijzonder de arbeidsmarktparticipatie van laag opgeleide vrouwen. Deze blijft in alle landen aanmerkelijk achter bij die van midden en hoog opgeleide vrouwen. Dat geldt het sterkst voor Groot-Brittannië, maar ook in sterke mate voor Nederland. Desalniettemin ligt de arbeidsmarktparticipatie van 25- tot en met 29-jarigen laag opgeleide vrouwen in Nederland nog steeds op hetzelfde niveau als in Zweden. Verder blijkt in alle vier de landen dat vrouwen met een middelbare opleiding wat betreft hun arbeidsmarktparticipatie achterblijven bij hoog opgeleide vrouwen. Er is, kortom, duidelijk sprake van een sterk positief verband tussen opleidingsniveau en het hebben van betaald werk. Onder mannen bestaat dat verband ook, maar is het aanmerkelijk minder sterk.

Een laatste onderwerp waar —in het kader van de arbeidsparticipatie van jongeren— aandacht aan wordt besteed, is de mate waarin het betaald werk van jongeren aansluit op de gevolgde opleiding. Hieraan kunnen in principe twee aspecten worden onderscheiden, te weten in hoeverre men een baan vindt die aansluit op het bereikte opleidingsniveau, en in hoeverre men een baan vindt die aansluit op de *richting* waarin men onderwijs heeft gevolgd. Hier kan alleen op het laatste aspect worden ingegaan. In Tabel 3.13 staat voor diverse landen aangegeven in hoeverre schoolverlaters met een midden of hoge opleiding terecht zijn gekomen in een baan die aansluit op de genoten opleidingsrichting.

Tabel 3.13. Percentage jongeren van wie de eerste betaalde baan na de beëindiging van de schoolopleiding niet aansluit bij de gevolgde opleidingsrichting, naar opleidingsniveau

Land	Allen	Midden	Hoog
49	SOCIAAL-DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN		
Zweden	37	44	27
Finland	31	32	29
Denemarken	38	44	30
50	CONSERVATIEVE VERZORGINGSSTATEN		
Nederland	29	29	29
Duitsland	n.b.	n.b.	n.b.
België	32	43	26
Frankrijk	35	40	29
Oostenrijk	32	32	31
51	LIBERALE VERZORGINGSSTATEN		
Groot-Brittannië	n.b.	n.b.	n.b.
Ierland	n.b.	n.b.	n.b.

**52 MEDITERRANE
VERZORGINGSSTATEN**

Spanje	34	46	31
Italië	47	50	36
Portugal	n.b.	n.b.	n.b.
Griekenland	40	47	35

Midden = ISCED 3-4, Hoog = ISCED 5-6.

n.b. = niet bekend.

Bron: Eurostat (Labour Force Survey 2000).

Uit Tabel 3.13 spreekt relatief weinig variatie in de mate waarin de eerste baan aansluit op de genoten opleiding. Naar verhouding is deze aansluiting nog het beste in Nederland. Voor 'slechts' 29 procent van de jongeren is er sprake van een 'mismatch' tussen opleidingsrichting en baan. Voor de meeste andere landen varieert dit percentage tussen de 30 en 40. Negatieve uitschieter is Italië waar bijna de helft van de werkende jongeren met een 'mismatch' te maken krijgt. Het percentage jongeren met een slechte aansluiting tussen opleiding en baan blijkt weinig tussen mannen en vrouwen te variëren (gegevens niet getoond). Wel blijkt er uit Tabel 3.13 een duidelijke relatie met opleidingsniveau te bestaan. Hoog opgeleide jongeren worden minder vaak met een slechte aansluiting van werk op opleiding geconfronteerd dan jongeren met een middelbare opleiding. Overigens vormt Nederland hier een uitzondering. In Nederland komt een slechte aansluiting onder middelbaar opgeleiden relatief weinig voor.

3.2.2 Werkloosheid onder jong-volwassenen

In de vorige paragraaf stond betaalde arbeid centraal. In sommige landen bleek een fors deel van de jong-volwassenen (nog) geen betaalde arbeid te verrichten. Hoewel velen van hen die geen betaalde baan hebben werkloos zullen zijn, hoeft dat niet voor een ieder te gelden. Een deel van de jong-volwassenen zal zich namelijk helemaal niet op de arbeidsmarkt bevinden, maar bij voorbeeld een opleiding volgen of zich exclusief op gezin en huishouden richten.

Tabel 3.14. Percentage werkloze jongeren, naar leeftijdscategorie

Land	15-19 jaar	20-24 jaar	25-29 jaar	30-34 jaar
53	SOCIAAL-DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN			
Zweden	21	9	6	4
Finland	43	18	11	8
Denemarken	7	8	5	4
54	CONSERVATIEVE VERZORGINGSSTATEN			
Nederland	7	3	3	2
Duitsland	7	10	8	8
België	20	15	9	7
Frankrijk ^a	29	17	11	9
Oostenrijk	6	5	3	3
55	LIBERALE VERZORGINGSSTATEN			
Groot-Brittannië	15	9	6	4
Ierland	12	7	5	4
56	MEDITERRANE VERZORGINGSSTATEN			
Spanje	29	20	14	11
Italië	35	25	16	9
Portugal	14	9	5	4
Griekenland	30	25	16	10

^a Gegevens hebben betrekking op 2003.

Bron: Eurostat (Labour Force Survey 2002).

Deze percentages kunnen ook tussen landen verschillen. Daarom is het nuttig om ook afzonderlijk aandacht te besteden aan het percentage werklozen onder jong-volwassenen. In

Tabel 3.14 wordt het percentage werklozen, voor verschillende leeftijdscategorieën, gepresenteerd.

Uit Tabel 3.14 blijkt allereerst dat er, vooral onder 15- tot en met 19-jarigen een grote mate van variatie in jeugdwerkloosheid bestaat. De jeugdwerkloosheid is het hoogst in Finland (43 procent) en het laagst in Oostenrijk (zes procent). Nederland kent —met zeven procent— ook één van de laagste werkloosheidscijfers voor 15- tot en met 19-jarige jongeren. Zoals gezegd is de variatie groot, en deze lijkt niet erg sterk met het type verzorgingsstaat samen te hangen. Alleen in Mediterrane verzorgingsstaten —met uitzondering van Portugal— is de werkloosheid onder deze leeftijdsgroep hoog. In liberale verzorgingsstaten ligt het werkloosheidscijfer van 15- tot en met 19-jarigen niet bijzonder hoog, terwijl het in sociaal-democratische en conservatieve verzorgingsstaten sterk fluctueert.

Vanaf 20-jarige leeftijd wordt het beeld homogener. In Nederland blijkt de werkloosheid van 20- tot en met 24-jarigen het laagste niveau te hebben van alle hier besproken landen. Slechts ongeveer drie procent van de jong-volwassenen in deze leeftijdscategorie is werkloos. De hoogste niveaus worden gehaald in Italië en Griekenland. Als we de werkloosheid van jong-volwassenen tussen de diverse typen verzorgingsstaten bekijken, dan blijken liberale verzorgingsstaten het op dit punt door de bank genomen het best te doen. Sociaal-

Tabel 3.15. Verschil in percentage mannelijke en vrouwelijke werkloze jongeren, naar leeftijdscategorie

Land	15-19 jaar	20-24 jaar	25-29 jaar	30-34 jaar
57 SOCIAAL- DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN				
Zweden	0	-3	1	-1
Finland	-3	-2	0	1
Denemarken	-4	-3	2	1
58 CONSERVATIEVE VERZORGINGSSTATEN				
Nederland	1	0	1	0
Duitsland	-1	-5	-3	-1

België	9	-2	0	3
Frankrijk ^a	13	4	1	4
Oostenrijk	0	-1	-1	1

**59 LIBERALE
VERZORGINGSSTATEN**

Groot-Brittannië	-5	-4	-1	0
Ierland	-1	-2	-2	-2

**60 MEDITERRANE
VERZORGINGSSTATEN**

Spanje	14	11	8	8
Italië	11	8	6	6
Portugal	5	3	4	1
Griekenland	22	14	12	10

Het verschil is berekend als het percentage vrouwelijke werklozen minus het percentage mannelijke werklozen.

^a Gegevens hebben betrekking op 2003.

Bron: Eurostat (Labour Force Survey 2002).

democratische en conservatieve verzorgingsstaten presteren iets —maar niet veel— slechter. Veel hoger ligt de werkloosheid onder jong-volwassenen echter in Mediterrane verzorgingsstaten. Zowel in Spanje, Italië als Griekenland is 20 tot 25 procent van de 20- tot en met 24-jarigen werkloos en nog steeds zo rond de tien procent van de 30- tot en met 34-jarigen.

In hoeverre komt werkloosheid vaker voor onder mannen dan onder vrouwen? Om zicht te krijgen op deze vraag is per land en per leeftijdscategorie het percentage mannelijke werklozen afgetrokken van het percentage vrouwelijke werklozen. In Tabel 3.15 staan de resultaten vermeld. Positieve cijfers impliceren dat werkloosheid vaker voorkomt onder vrouwen dan onder mannen, terwijl negatieve cijfers impliceren dat werkloosheid vaker voorkomt onder mannen dan onder vrouwen. Uit Tabel 3.15 blijkt dat —met uitzondering van de Mediterrane verzorgingsstaten— de verschillen in werkloosheid tussen mannen en vrouwen vanaf twintigjarige leeftijd slechts gering zijn. Als er verschillen zijn, dan worden mannen vaak gekenmerkt door iets hogere werkloosheidscijfers dan vrouwen. Aangezien in

de meeste van deze landen het percentage mannen met een betaalde baan hoger is dan het percentage vrouwen (zie Tabel 3.8) betekent dit dat vrouwen minder vaak op de arbeidsmarkt actief zijn dan mannen. Deze cijfers bieden geen antwoord op de vraag of dit uit 'vrije wil' gebeurt, of dat zij de arbeidsmarkt inruilen voor het gezinsleven omdat zij toch geen baan kunnen vinden. In paragraaf 3.5 zal op deze problematiek worden teruggekomen. In Nederland blijken de verschillen in werkloosheid tussen mannen en vrouwen overigens het geringst te zijn van alle hier besproken landen. Op het niveau van verzorgingsstaatregimes blijken de verschillen tussen de liberale, conservatieve en sociaal-democratische verzorgingsstaatregimes slechts gering te zijn. In ieder van deze regimes ontlopen de werkloosheidscijfers van jonge mannen en vrouwen elkaar maar weinig. Anders ligt dat in Mediterrane verzorgingsstaten. Vooral in Spanje, Italië en Griekenland komt werkloosheid onder vrouwen veel vaker voor dan onder mannen. Ongeveer de helft van het verschil in het percentage mannen en vrouwen met een betaalde baan in die landen kan op het conto worden geschreven van de hogere werkloosheid onder vrouwen (vgl. Tabel 3.15 met Tabel 3.8).

3.2.3 De maatschappelijke positie van jongeren

Tot nu toe is in paragraaf 3.1 en 3.2 steeds afzonderlijk aandacht besteed aan de onderwerpen onderwijs, werk en werkloosheid. In deze paragraaf wordt nagegaan in welke van deze posities jongeren zich bevinden in de diverse Europese landen. Daarbij richt de aandacht zich op de leeftijdscategorie der 20- tot en met 24-jarigen. Dit is de leeftijdscategorie waarin de meeste jongeren de transitie van het onderwijs naar de arbeidsmarkt doormaken en het is daarom interessant te zien welke verschillen er bestaan tussen de diverse landen in de mate waarin deze leeftijdscategorie deze transitie heeft doorgemaakt. In Tabel 3.16 wordt de maatschappelijke positie van 20- tot en met 24-jarige mannen weergegeven, terwijl de positie van vrouwen in Tabel 3.17 wordt beschreven.

Tabel 3.16. Maatschappelijke positie van 20- tot en met 24-jarige mannen

Land	In onderwijs	Werkend	Werkloos	Niet op de arbeidsmar kt
61				
SOCIAAL-DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN				
Zweden	37	51	7	5

Finland	51	29	7	14
Denemarken	52	41	5	2
62 CONSERVATIEVE VERZORGINGSSTATEN				
Nederland	35	58	2	4
Duitsland	36	50	9	5
België	36	48	9	7
Frankrijk	50	38	9	3
Oostenrijk	27	60	6	7
63 LIBERALE VERZORGINGSSTATEN				
Groot-Brittannië	28	61	7	4
Ierland	26	65	5	4
64 MEDITERRANE VERZORGINGSSTATEN				
Spanje	39	49	9	4
Italië	34	44	12	10
Portugal	31	60	5	4
Griekenland	34	50	11	5

Bron: OECD (Education at a Glance 2004).

Tabel 3.17. Maatschappelijke positie van 20- tot en met 24-jarige vrouwen

Land	In onderwijs	Werkend	Werkloos	Niet op de arbeidsmar kt
65 SOCIAAL-DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN				
Zweden	46	43	5	6
Finland	61	22	5	13
Denemarken	58	34	2	5

**66 CONSERVATIEVE
VERZORGINGSSTATEN**

Nederland	35	55	2	8
Duitsland	40	42	5	13
België	40	41	9	10
Frankrijk	57	27	9	7
Oostenrijk	32	58	3	7

**67 LIBERALE
VERZORGINGSSTATEN**

Groot-Brittannië	34	46	4	16
Ierland	32	56	3	10

**68 MEDITERRANE
VERZORGINGSSTATEN**

Spanje	48	34	10	8
Italië	42	31	12	15
Portugal	31	60	5	4
Griekenland	38	34	16	12

Bron: OECD (Education at a Glance 2004)

Uit Tabel 3.16 blijken zowel duidelijke verschillen tussen als binnen verzorgingsstaatregimes. Het percentage 20- tot 24-jarige mannen dat onderwijs volgt ligt het hoogst in het sociaal-democratische verzorgingsstaatregime gevolgd door conservatieve en Mediterrane verzorgingsstaten, terwijl het percentage duidelijk het laagst ligt in liberale verzorgingsstaten. Tegelijkertijd zijn er ook duidelijke verschillen binnen landen met een zelfde type verzorgingsstaatregime. Zo ligt het percentage onderwijsvolgenden flink lager in Zweden dan in Finland en Denemarken, terwijl Oostenrijk duidelijk minder en Frankrijk juist duidelijk meer onderwijsvolgenden heeft dan de andere conservatieve verzorgingsstaten. Het percentage werkende jongeren vormt in de meeste gevallen het spiegelbeeld: hoge percentages in de liberale verzorgingsstaten en lage percentages in de sociaal-democratische verzorgingsstaten. De percentages werkenden in de Mediterrane verzorgingsstaten blijven echter iets achter bij die in de conservatieve verzorgingsstaten, omdat het percentage

inactieven (werklozen en mannen die zich niet op de arbeidsmarkt bevinden) in Mediterrane landen gemiddeld hoger ligt dan in landen behorend tot het conservatieve verzorgingsstaatregime. Inactiviteit is duidelijk het hoogst in Mediterrane verzorgingsstaatregimes en vertoont weinig systematische fluctuatie tussen de andere regimes. Wel zijn er landen die duidelijk hogere (Finland) en landen die duidelijk lagere (Nederland en Denemarken) percentages inactieven kennen dan andere landen.

Tabel 3.17 bevestigt het beeld dat uit eerdere cijfers oprees over de verschillen tussen vrouwelijke en mannelijke jong-volwassenen in hun maatschappelijke positie. Het percentage 20- tot en met 24-jarige vrouwen dat nog onderwijs volgt is hoger dan onder mannen, terwijl het percentage werkenden onder vrouwen juist lager ligt. Een ander opmerkelijk verschil is dat het percentage vrouwen dat zich niet op de arbeidsmarkt bevindt in alle verzorgingsstaatregimes met uitzondering van het sociaal-democratische regime hoger ligt dan dat onder mannen, wat suggereert dat in conservatieve, liberale en Mediterrane verzorgingsstaten een deel van de vrouwen kiest voor het terugtreden van de arbeidsmarkt en het concentreren op gezin en huishouden.

3.2.4 Samenvatting

Wanneer Nederland wordt vergeleken met Zweden, Groot-Brittannië en Spanje op het punt van de arbeidsmarktparticipatie van jong-volwassenen, dan blijkt Nederland een zeer rooskleurige positie in te nemen. De arbeidsmarktparticipatie van Nederlandse jong-volwassenen —zowel mannen als vrouwen— is het hoogst, de werkloosheid het laagst, de participatie van laag geschoolden het hoogst en de aansluiting van het onderwijssysteem op de arbeidsmarkt relatief goed. Verder kent Nederland verreweg de meeste deeltijdwerkers, zowel onder mannen als vrouwen. Deeltijdwerkers in Nederland kiezen bovendien minder vaak dan in andere landen onvrijwillig voor een deeltijdbaan. Alleen op het punt van het percentage jongeren met een tijdelijk arbeidscontract scoort Nederland niet het best van de vier besproken landen. Op dit punt neemt Nederland een positie als middenmotor in Europa in. Zweden blijkt een lagere arbeidsmarktparticipatie van jongeren te hebben en ook aanzienlijk meer jeugdwerklozen dan Nederland. Ook is de aansluiting tussen school en arbeidsmarkt duidelijk minder goed onder jongeren met een middelbaar opleidingsniveau. Groot-Brittannië kent ongeveer een zelfde arbeidsmarktparticipatie als Zweden, ook ongeveer evenveel werkloosheid, maar heeft bijzonder weinig jong-volwassenen met tijdelijke arbeidscontracten. De arbeidsmarktpositie van jong-volwassenen is verreweg het zwakst in Spanje. Het percentage mannen —en vooral— vrouwen met een betaalde baan is veel geringer dan in de andere drie landen, terwijl de jeugdwerkloosheid —weer vooral onder

vrouwen— veel hoger is. De meeste 15- tot 24-jarige Spaanse jongeren hebben een tijdelijk arbeidscontract. Vooral hoger opgeleide Spaanse jongeren hebben —in vergelijking met leeftijdsgenoten in Nederland, Zweden en Groot-Brittannië— een lage arbeidsmarktparticipatie.

3.3 Inkomen

Over de inkomenspositie van jongeren zijn bijzonder weinig Europees vergelijkende gegevens beschikbaar. In deze paragraaf besteden wij aandacht aan twee aspecten waarover enige informatie aanwezig is, te weten de mediane inkomens van 16- tot en met 24-jarigen en het percentage 16- tot en met 24-jarigen dat het risico loopt om in armoede te verkeren. Ook bij het interpreteren van deze cijfers is voorzichtigheid overigens geboden. Zo worden studiebeurzen en transfers van ouders aan uitwonende (b.v. studerende) kinderen niet meegerekend. Dat betekent dat voor landen waarin dergelijke transfers een substantieel onderdeel vormen van het totale inkomen van jongeren een te negatief beeld van de financiële situatie van jongeren wordt geschetst.

In Tabel 3.18 worden de mediane inkomens van 16- tot en met 24-jarigen vergeleken met die van 25- tot en met 49-jarigen. De vergelijking vindt plaats in zogenaamde Purchasing Power Standards (PPS). De PPS is een maat voor inkomen waarbij gecorrigeerd wordt voor verschillen tussen landen in de koopkracht die een euro oplevert. Eén PPS levert dus dezelfde koopkracht op in elk land van de Europese Unie. Diverse zaken vallen op. In de eerste plaats blijkt de koopkracht van jongeren sterk te fluctueren binnen Europa. Jongeren in Oostenrijk,

Tabel 3.18. Mediaan inkomen (uitgedrukt in PPS) van 16-24 en 25-49-jarigen

Land	16-24 jaar	25-49 jaar	Verhouding 16-24 versus 25-49 jarigen
69			
SOCIAAL-DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN			
Zweden	11492	13094	87,8
Finland	11328	13772	82,3
Denemarken	15417	18235	84,5

70 CONSERVATIEVE**VERZORGINGSSTATEN**

Nederland	12065	14833	81,3
Duitsland	15185	16379	92,7
België	15498	16566	93,6
Frankrijk	13580	15018	90,4
Oostenrijk	16070	16581	96,9

71 LIBERALE**VERZORGINGSSTATEN**

Groot-Brittannië	14798	17093	86,6
Ierland	14352	14400	99,7

72 MEDITERRANE**VERZORGINGSSTATEN**

Spanje	10603	11882	89,2
Italië	10623	12377	85,8
Portugal	8068	9200	87,7
Griekenland	8931	10233	87,3

PPS = Power Purchasing Standard.

Bron: Eurostat (ECHP, 2000).

bij voorbeeld, hebben een twee keer zo hoge koopkracht als jongeren in Portugal. De koopkracht van jongeren in Mediterrane verzorgingsstaten is trouwens over de hele linie lager dan in andere Europese landen. Ook jongeren in sociaal-democratische verzorgingsstaten – met uitzondering van Denemarken – blijken over een relatief geringe koopkracht te beschikken. Het hoogst ligt de mediane koopkracht van jongeren in conservatieve en liberale verzorgingsstaten. Nederland vormt echter binnen deze groep een negatieve uitzondering met een lage koopkracht van 16- tot en met 24-jarigen. Een tweede opvallend gegeven komt naar voren wanneer de verhouding tussen de inkomens van jongeren en die van volwassenen (25-49 jarigen) wordt vergeleken. In Nederland en in de sociaal-democratische verzorgingsstaten is de koopkracht van jongeren verhoudingsgewijs het laagst. In Nederland bij voorbeeld is de koopkracht van 16- tot en met 24-jarigen 19 procent lager dan die van 25- tot en met 49-jarigen. Ook in Mediterrane verzorgingsstaten is

de koopkracht van jongeren verhoudingsgewijs gering. Beter is het gesteld met hun koopkracht in de overige conservatieve en de liberale verzorgingsstaten.

Naast de gemiddelde hoogte van het inkomen van jongeren, speelt ook de verdeling van dat inkomen een rol. Als dat inkomen heel scheef verdeeld is, zullen veel jongeren zich onder de armoedegrens bevinden, terwijl dat percentage veel lager zal uitpakken bij een tamelijk egalitaire verdeling. In Tabel 3.19 wordt voor de hele bevolking en voor de 16- tot en met 24-jarigen weergegeven welk percentage over minder dan 60 procent van de mediane koopkracht

Tabel 3.19. Percentage personen onder de armoedegrens, naar leeftijdscategorie en sekse

Land	allen	16-24 jaar	16-24 jaar man	16-24 jaar vrouw
73	SOCIAAL-DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN			
Zweden	11	24	22	28
Finland	11	21	18	24
Denemarken	11	25	20	31
74	CONSERVATIEVE VERZORGINGSSTATEN			
Nederland	10	22	22	22
Duitsland	10	14	12	15
België	13	12	10	13
Frankrijk	16	22	21	22
Oostenrijk	12	11	8	13
75	LIBERALE VERZORGINGSSTATEN			
Groot-Brittannië	19	22	20	23
Ierland	20	15	15	15

**76 MEDITERRANE
VERZORGINGSSTATEN**

Spanje	18	20	19	22
Italië	18	25	25	25
Portugal	21	19	19	19
Griekenland	20	18	17	19

De armoedegrens wordt gevormd door 60 procent van het mediane inkomen in een land (na sociale overdrachten).

Bron: Eurostat (ECHP, 2000).

in een land beschikt. Deze cijfers laten zien dat jongeren vooral relatief slecht af zijn in Nederland en in de sociaal-democratische verzorgingstaten van Scandinavië. Dit zijn opvallend genoeg tevens de landen waar de armoede onder de bevolking als geheel het geringst is. Met andere woorden: in de meest egalitaire verzorgingsstaten vormen jongeren een belangrijke uitzondering. In de andere landen van de Europese Unie zijn de verschillen tussen jongeren en de totale bevolking veel geringer. In enkele landen – België, Oostenrijk, Ierland, Portugal en Griekenland – is de armoede onder 16- tot en met 24-jarigen zelfs geringer dan die onder de totale bevolking.

De laatste twee kolommen in Tabel 3.19 tonen de percentages jonge mannen en jonge vrouwen die een koopkracht onder de armoedegrens hebben. In de meeste Europese landen ontloopt het percentage mannen en vrouwen met een koopkracht onder de armoedegrens elkaar niet erg veel. De grootste verschillen zijn echter zichtbaar in sociaal-democratische verzorgingsstaten, waar het percentage jonge vrouwen onder de armoedegrens aanmerkelijk hoger ligt dan het percentage jonge mannen dat onder de armoedegrens verkeert.

De tot nu toe gepresenteerde data maken geen onderscheid naar het huishouden waarin jongeren leven, terwijl dit wel een groot verschil uit kan maken. In Tabel 3.20 wordt, op basis van gegevens ontleent aan de Luxembourg Income Study, aangegeven wat anno 2000 het

Tabel 3.20. Mediaan jaarlijks netto besteedbaar huishoudinkomen (uitgedrukt in euro's) van 20-24 jarigen, naar huishoudenssituatie

Land	Bij ouders	Alleenstaand	Met partner
Zweden	40157	7164	21869
Nederland	32493	8018	19942
Groot-Brittannië	40848	10182	20663

Bron: Eigen calculaties op data van de Luxembourg Income Study.

jaarlijks besteedbaar huishoudinkomen is van 20- tot en met 24-jarige jongeren in Zweden, Nederland en Groot-Brittannië, uitgesplitst naar huishoudenspositie¹. In alle landen blijkt dat jongeren die nog bij hun ouders wonen de meest riant financiële positie hebben. Zowel in Zweden als in Groot-Brittannië hebben deze huishoudens twee keer zo veel te besteden als huishoudens waarin jongeren met een partner samenleven. In Nederland is het verschil tussen deze twee huishoudentypen wat geringer. De financiële positie van alleenstaande jongeren is duidelijk het slechtst, zeker wanneer rekening wordt gehouden met het feit dat zij niet kunnen profiteren van schaalvoordelen. De positie van alleenstaanden lijkt in Groot-Brittannië overigens wat beter dan in Nederland en Zweden, hoewel in de cijfers niet is gecorrigeerd voor mogelijke verschillen in koopkracht tussen landen.

Uit de hier gepresenteerde gegevens komt het beeld naar voren dat de inkomenspositie van jongeren in Nederland en Zweden relatief slechter is dan die in Groot-Brittannië en Spanje. Dit hangt deels waarschijnlijk samen met het relatief grote aandeel alleenstaanden onder Nederlandse en Zweedse jongeren. Alleenstaanden, zo bleek uit Tabel 3.20, hebben namelijk een duidelijk slechtere financiële positie dan jongeren die bij hun ouders wonen. Daarnaast moet er rekening mee worden gehouden dat studiebeurzen en transfers van ouders aan kinderen niet in de cijfers in Tabellen 3.18 en 3.19 zijn opgenomen. Dat kan de cijfers voor jongeren in Nederland en Zweden negatief hebben beïnvloed, aangezien –zo zal uit het volgende hoofdstuk blijken– deze bronnen voor jongeren in Nederland en Zweden een wezenlijke betekenis hebben. Het ‘absolute’ percentage jongeren onder de armoedegrens in Zweden, Nederland, Groot-Brittannië en Spanje blijkt elkaar echter veel minder te ontlopen. In alle vier de landen heeft 20 à 25 procent van de jongeren een koopkracht die onder de armoedegrens ligt.

¹ Voor Spanje zijn geen recente gegevens beschikbaar.

3.4 Leefvormen

Een belangrijk onderdeel van de transitie van jeugd naar volwassenheid wordt gevormd door de stappen die jongeren zetten op de weg uit het ouderlijk huis naar een eigen zelfstandig huishouden. Het betreft hier in de eerste plaats de vraag op welk tijdstip jongeren belangrijke beslissingen, zoals rond uit huis gaan, gaan samenleven – al dan niet gehuwd – met een partner en het krijgen van kinderen nemen. Maar daarnaast gaat het natuurlijk ook om de volgorde waarin dergelijke beslissingen plaatsvinden. Het maakt bij voorbeeld nogal wat uit of iemand een kind krijgt buiten een samenleefrelatie of juist daarbinnen. In deze paragraaf zal aan diverse demografische aspecten van de transitie naar volwassenheid aandacht worden besteed. Ook rond dit onderwerp wordt het schetsen van een overzicht echter weer belemmerd door een gebrek aan gegevens die een goede vergelijking binnen Europa mogelijk maken. Om een redelijk volledig beeld te schetsen wordt recente informatie van statistische bureaus daarom soms aangevuld met gegevens uit wat oudere surveys. Achtereenvolgens wordt aandacht besteed aan uit huis gaan, aan het samenleven met een partner en aan het krijgen van kinderen.

3.4.1 Uit huis gaan

Op welk moment verlaten jongeren het ouderlijk huis? Helaas ontbreken goed vergelijkbare recente gegevens. Toch is wel enige informatie beschikbaar. Een eerste inzicht wordt geboden door het percentage 20- tot en met 24-jarigen dat bij de ouders thuis woont. Deze informatie is beschikbaar voor vier Europese landen, te weten Nederland, Zweden, Groot-Brittannië en Frankrijk. Zij staat vermeld in Tabel 3.21.

Uit Tabel 3.21 blijkt dat Zweedse jongeren het jongst het ouderlijk huis verlaten. Van alle 20- tot en met 24-jarige mannen woont nog 45 procent bij de ouders, terwijl dit geldt voor 31 procent van de vrouwen. Nederlandse en Britse 20- tot en met 24-jarigen ontlopen elkaar niet veel. Zestig procent van de Nederlandse mannen en 56 procent van de Britse in deze leeftijdsklasse woont nog thuis, terwijl dit voor 39 procent van de vrouwen in beide landen geldt. Franse jong-volwassenen verlaten het ouderlijk huis later. Van alle 20- tot en met 24-jarige mannen woont nog 68 procent thuis. Dit geldt voor 49 procent van de vrouwen. Helaas ontbreken vergelijkbare gegevens voor Spanje of andere Mediterrane landen. Uit andere bronnen (b.v. de European Community Household Panel) is echter bekend dat jongeren in de Mediterrane verzorgingsstaten het langst thuis blijven wonen van alle jongeren binnen de

Europese Unie. Zo woont slechts drie procent van de 20- tot en met 24-jarige Italiaanse mannen niet meer in het ouderlijk huis.

Uit Tabel 3.21 blijkt tevens dat vrouwen eerder het ouderlijk huis verlaten dan mannen. Dit komt vooral doordat vrouwen op jongere leeftijd met een partner gaan samenleven dan mannen. In sommige landen speelt tevens een rol dat vrouwen ook eerder het ouderlijk huis verlaten om zelfstandig te wonen – bij voorbeeld om studieredenen.

Ter aanvulling op Tabel 3.21 wordt in Tabel 3.22 de leeftijd waarop 50 procent van de mannen en vrouwen geboren tussen 1953 en 1962 het ouderlijk huis verlaten heeft weergegeven. Het nadeel van deze gegevens is dat ze weinig recent zijn en niet voor alle landen beschikbaar zijn, maar het voordeel is dat ze de timing van het proces van uit huis gaan nauwkeuriger in beeld brengen dan de gegevens uit Tabel 3.21. Uit Tabel 3.22 blijkt dat jongeren in de sociaal-democratische verzorgingsstaten Zweden en Finland het ouderlijk huis het vroegst verlaten. Velen onder hen – en zeker vrouwen – doen dat al voor hun twintigste. In de conservatieve verzorgingsstaten, waaronder Nederland, blijft men wat langer thuis wonen. Echter, in Spanje en Italië blijven jongeren duidelijk het langst in het ouderlijk huis. De mediane leeftijd bij het verlaten van het ouderlijk huis ligt zo'n drie à vier jaar hoger dan in andere landen.

3.4.2 Alleenwonen en samenleven met een partner

Over de leefvorm van jong-volwassenen nadat zij het ouderlijk huis hebben verlaten is ook weinig bekend. In alle Europese landen wordt weliswaar geregistreerd wanneer personen in het huwelijk treden, maar veel jongeren wonen – na het verlaten van het ouderlijk huis – alleen of ongehuwd met een partner samen in plaats van te trouwen. Wat het alleen wonen

Tabel 3.21. Percentage 20- tot en met 24-jarige thuiswonende mannen en vrouwen

Land	Mannen	Vrouwen
77 SOCIAAL-DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN		
Zweden ^a	45	31
78 CONSERVATIEVE VERZORGINGSSTATEN		
Nederland ^b	60	39
Frankrijk ^c	68	49
79 LIBERALE VERZORGINGSSTATEN		
Groot-Brittannië ^d	56	39

^a informatie Zweden betreft 2002.

^b informatie Nederland betreft 2003.

^c informatie Frankrijk betreft 1999.

^d informatie Groot-Brittannië betreft 2001.

Bronnen: Nationale statistische bureaus.

Tabel 3.22. Leeftijd waarop de helft van de mannen en vrouwen geboren tussen 1953 en 1962 het ouderlijk huis verlaten heeft

Land	Mannen	Vrouwen
80 SOCIAAL-DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN		
Zweden	20,2	18,5
Finland	21,0	19,4
Denemarken	n.b.	n.b.

**81 CONSERVATIEVE
VERZORGINGSSTATEN**

Nederland	22,3	20,0
Duitsland ^a	22,2	20,5
België ^b	22,8	21,1
Frankrijk	21,2	19,8
Oostenrijk	22,2	19,7

**82 LIBERALE
VERZORGINGSSTATEN**

Groot-Brittannië	n.b.	n.b.
Ierland	n.b.	n.b.

**83 MEDITERRANE
VERZORGINGSSTATEN**

Spanje	25,3	22,7
Italië	26,0	23,0
Portugal	n.b.	n.b.
Griekenland	n.b.	n.b.

^a Duitse cijfers hebben betrekking op West-Duitsland.

^b Belgische cijfers hebben betrekking op Vlaanderen.

Bron: Eigen bewerking van data uit de Fertility and Family Surveys.

betreft, daarvoor geldt dat in 2002 32 procent van de 20- tot en met 24-jarige mannen en 27 procent van de 20- tot en met 24-jarige vrouwen in Zweden alleen woonde. In Nederland (in 2003) lag dit percentage lager, met 21 procent voor mannen en 22 procent voor vrouwen. In Frankrijk (in 1999) lag dit percentage nog iets lager met 15 procent voor mannen en 17 procent voor vrouwen. Een completer, maar tevens wat meer gedateerd beeld, leveren cijfers uit de Fertility and Family Surveys. Daarin is nagegaan welk percentage van de mannen en vrouwen die tussen 1953 en 1962 zijn geboren voor het 30-ste jaar een periode alleen heeft gewoond. De resultaten staan vermeld in Tabel 3.23.

Uit Tabel 3.23 blijkt dat alleenwonen het meest verbreid is in de Scandinavische landen. Een ruime meerderheid van het cohort 1953-1962 heeft voor het dertigste levensjaar een periode alleen gewoond. In de conservatieve verzorgingsstaten liggen de percentages wat lager, maar

is alleen wonen nog steeds een gebeurtenis die velen op een bepaald moment gedurende de jong-volwassenheid meemaken. In Vlaanderen geldt dat echter niet. Die regio lijkt meer op Spanje en Italië waar zelfstandig alleen wonen een fase in de levensloop is die slechts weinig jongeren meemaken.

Tabel 3.23. Percentage mannen en vrouwen, geboren tussen 1953 en 1962, dat voor hun dertigste een periode zelfstandig alleen heeft gewoond

Land	Mannen	Vrouwen
84		
SOCIAAL-DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN		
Zweden	69	63
Finland	56	56
Denemarken	n.b.	n.b.
85		
CONSERVATIEVE VERZORGINGSSTATEN		
Nederland	45	39
Duitsland ^a	50	41
België ^b	16	13
Frankrijk	49	38
Oostenrijk	42	42
86		
LIBERALE VERZORGINGSSTATEN		
Groot-Brittannië	n.b.	n.b.
Ierland	n.b.	n.b.
87		
MEDITERRANE VERZORGINGSSTATEN		
Spanje	19	14
Italië	23	14
Portugal	n.b.	n.b.
Griekenland	n.b.	n.b.

^a Duitse cijfers hebben betrekking op West-Duitsland.

^b Belgische cijfers hebben betrekking op Vlaanderen.

Bron: Eigen bewerking van data uit de Fertility and Family Surveys.

Tabel 3.24. Leeftijd waarop de helft van de mannen en vrouwen geboren tussen 1953 en 1962 voor het eerst gehuwd dan wel ongehuwd is gaan samenwonen

Land	Mannen	Vrouwen
88	SOCIAAL-DEMOCRATISCHE	
	VERZORGINGSSTATEN	
	Zweden	23,1
	Finland	20,4
	Denemarken	24,3
		n.b.
		n.b.
89	CONSERVATIEVE	
	VERZORGINGSSTATEN	
	Nederland	24,3
	Duitsland ^a	21,6
	België ^b	25,1
	Frankrijk	23,2
	Oostenrijk	23,3
		21,1
		20,8
90	LIBERALE	
	VERZORGINGSSTATEN	
	Groot-Brittannië	n.b.
	Ierland	n.b.
		n.b.
91	MEDITERRANE	
	VERZORGINGSSTATEN	
	Spanje	25,8
	Italië	22,9
	Portugal	26,9
	Griekenland	n.b.
		n.b.
		n.b.

^a Duitse cijfers hebben betrekking op West-Duitsland.

^b Belgische cijfers hebben betrekking op Vlaanderen.

Bron: Eigen bewerking van data uit de Fertility and Family Surveys.

Op welke leeftijd gaan jongeren met een partner samenleven? Opnieuw zijn vergelijkbare recente cijfers niet beschikbaar, maar de oudere cijfers uit de FFS vormen een geschikt vergelijkingskader. In Tabel 3.24 staat –opnieuw voor het cohort 1953-1962– weergegeven op welke leeftijd de helft van de mannen en vrouwen voor het eerst met een partner is gaan samenleven. Het blijkt dat de meeste sociaal-democratische en conservatieve verzorgingsstaten elkaar weinig ontlopen wat betreft het tijdstip waarop jongeren voor het eerst met een partner gaan samenleven. Deze ligt rond de 23 à 24 jaar voor mannen en rond de 21 jaar voor vrouwen. In Mediterrane verzorgingsstaten daarentegen ligt de leeftijd bij de start van een samenwoningrelatie zo'n drie jaar hoger. Uitstel van het verlaten van het ouderlijk huis en van relatievorming gaan in Mediterrane maatschappijen blijkbaar hand in hand.

Goed vergelijkbare cijfers over de keuze tussen ongehuwd samenwonen en trouwen zijn helaas niet voorhanden. Oudere cijfers –afkomstig uit de FFS– laten zien dat ongehuwd samenwonen verreweg het populairst is in sociaal-democratische verzorgingsstaten, op enige afstand gevolgd door de conservatieve verzorgingsstaten, waaronder Nederland. In Mediterrane verzorgingsstaten wordt duidelijk het minst samengewoond.

Wat betekenen deze ontwikkelingen voor de leeftijd waarop jong-volwassenen in het huwelijk treden? De gemiddelde leeftijd van vrouwen die voor het eerst trouwen staat vermeld in Tabel 3.25. Uit deze tabel blijkt dat deze leeftijd het hoogst ligt in Scandinavië (rond de 30 jaar).

Tabel 3.25. Gemiddelde leeftijd bij sluiting van een eerste huwelijk, vrouwen anno 2000

Land	Leeftijd
92	SOCIAAL-DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN
Zweden	30,2
Finland	28,0
Denemarken	29,5

**93 CONSERVATIEVE
VERZORGINGSSTATEN**

Nederland	27,8
Duitsland	27,0
België	26,3
Frankrijk ^a	27,8
Oostenrijk	27,2

**94 LIBERALE
VERZORGINGSSTATEN**

Groot-Brittannië	27,2
Ierland ^b	27,9

**95 MEDITERRANE
VERZORGINGSSTATEN**

Spanje	27,8
Italië ^a	27,0
Portugal	25,3
Griekenland ^a	26,6

^a 1999.

^b 1995.

Bron: Council of Europe (2002).

In de rest van Europa ontloopt de gemiddelde leeftijd van vrouwen bij eerste huwelijkssluiting elkaar niet zo veel. Het ligt – met uitzondering van Griekenland en Portugal – zo rond de 27 à 28 jaar.

3.4.3 Kinderen krijgen

Een laatste onderwerp dat hier aan de orde komt is de keuze voor het krijgen van kinderen. Op twee aspecten zal nader worden ingegaan, te weten het verwachte kindertal en de leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind krijgen. Voor wat betreft het verwachte kindertal wordt gebruik gemaakt van het totale vruchtbaarheidscijfer (TFR). Dit is een periodemaat die

aangeeft hoeveel kinderen een vrouw zou krijgen als de in een bepaald jaar gesignaleerde leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers gedurende haar hele leven zouden blijven gelden. De betreffende cijfers staan vermeld in de eerste kolom van Tabel 3.26.

De TFR varieert sterk binnen Europa, maar zonder dat er zich tussen de diverse verzorgingsstaatregimes een duidelijk patroon aftekent. Wat vooral opvalt zijn de lage vruchtbaarheidscijfers in Spanje, Italië en Griekenland. In Spanje en Italië krijgen vrouwen, als het huidige patroon zich door zou zetten gemiddeld slechts één en een kwart kind. Wat verder opvalt is dat het vruchtbaarheidscijfer in Zweden duidelijk lager is dan in diverse andere landen, waaronder Nederland. Een decennium geleden lag de situatie omgekeerd. Dit

Tabel 3.26. Totaal vruchtbaarheidscijfer en gemiddelde leeftijd bij het krijgen van een eerste kind, vrouwen anno 2000

Land	TFR	Leeftijd
96	SOCIAAL-DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN	
Zweden	1,54	27,9
Finland	1,73	27,4 ^c
Denemarken	1,77	27,4 ^b
97	CONSERVATIEVE VERZORGINGSSTATEN	
Nederland	1,72	28,6
Duitsland	1,38	28,2 ^c
België	1,66	n.b.
Frankrijk	1,89	28,7 ^{a,c}
Oostenrijk		
98	LIBERALE VERZORGINGSSTATEN	
Groot-Brittannië	1,65	29,1 ^c
Ierland	1,88	27,8

**99 MEDITERRANE
VERZORGINGSSTATEN**

Spanje	1,24	29,1
Italië	1,24	28,0 ^b
Portugal	1,55	26,5 ^c
Griekenland	1,29	27,3 ^a

n.b. = niet bekend.

^a 1999.

^b 1995.

^c In deze landen gaat het om de eerste geboorte binnen het huidige huwelijk.

Bron: Council of Europe (2002).

suggereert dat er in Zweden tijdelijk sprake is geweest van minder uitstel van de geboorten van kinderen dan in andere Europese landen, maar zonder dat dit heeft geleid tot een structurele verhoging van het aantal kinderen dat vrouwen krijgen.

De leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind krijgen ligt momenteel voor de meeste Europese landen tussen de 27 en 29 jaar, wat aanmerkelijk hoger is dan twee decennia geleden. Deze hoge leeftijden gelden voor vrijwel alle landen, met uitzondering van Portugal, maar ook daar is de leeftijd waarop vrouwen voor het eerst moeder worden reeds ruim boven de 26. Bij deze cijfers moet worden aangetekend dat in sommige landen alleen geboorten binnen het (huidige) huwelijk worden meegeteld. Dit zal in de meeste gevallen tot een overschatting van de leeftijd bij het eerste kind leiden. Echter, ook wanneer hier rekening mee wordt gehouden, geldt dat het vruchtbaarheidspatroon in vrijwel alle landen wordt getypeerd door late vruchtbaarheid. Zeer lage vruchtbaarheid is vooralsnog voorbehouden aan enkele Mediterrane landen, zoals Spanje en Italië.

3.4.4 Samenvatting

Hoewel de hoeveelheid en recentheid van de beschikbare cijfers gering is, laten ze een duidelijk onderscheid zien in het proces van zelfstandig worden tussen de Scandinavische sociaal-democratische verzorgingsstaten enerzijds en de Mediterrane verzorgingsstaten anderzijds. In Scandinavië gaan jongeren vroeg uit huis, wonen vaak een tijd alleen en wonen vrijwel allemaal voor kortere of langere tijd ongehuwd samen. Trouwen is onder jongvolwassenen bijzonder impopulair. In Mediterrane landen daarentegen blijven jongeren lang

thuis wonen, wonen zelden alleen, kiezen zelden voor ongehuwd samenwonen, maar opteren veelal direct voor het huwelijk. Conservatieve en liberale verzorgingsstaten, waaronder Nederland en Groot-Brittannië, liggen op deze punten dicht bij de sociaal-democratische dan bij de Mediterrane verzorgingsstaten. Op het punt van de timing van het ouderschap zijn de verschillen binnen Europa gering. In Nederland krijgen vrouwen relatief laat hun eerste kind, maar het verwachte kindertal doet weinig onder voor dat in de Scandinavische landen. Vooral in Zuid-Europa stellen vrouwen momenteel het krijgen van kinderen lang uit, terwijl ook het aantal kinderen per vrouw achter lijkt te gaan lopen bij andere delen van Europa.

3.5 Combinatie van werk en gezinsleven

Het laatste thema dat in dit hoofdstuk aandacht krijgt betreft de combinatie van activiteiten op de arbeidsmarkt en in het gezinsleven. In hoeverre zijn jongeren en jong-volwassenen in staat activiteiten in deze twee levensdomeinen te combineren? Op twee manieren wordt hier gepoogd daar meer inzicht in te geven. Allereerst zal de arbeidsparticipatie van gehuwden en niet-gehuwden vergeleken worden. Aansluitend wordt aandacht besteed aan de arbeidsparticipatie van vrouwen met kinderen tot maximaal twee jaar.

In Tabel 3.27 worden 25- tot en met 29-jarige gehuwden en nooit-gehuwden vergeleken wat betreft hun arbeidsparticipatie. Bij een dergelijke vergelijking moet worden bedacht dat de categorie ‘nooit-gehuwd’ erg heterogeen is, en bij voorbeeld ook niet-gehuwd samenwonenden kan bevatten. De tabel is toch opgenomen omdat gehuwd zijn vaak samenhangt met het ouderschap en de vergelijking met nooit-gehuwden weergeeft in hoeverre mannen en vrouwen die relatief sterk op het ouderschap gericht zijn – wat betreft hun arbeidsparticipatie – verhouden tot mannen en vrouwen die niet sterk op het ouderschap gericht zijn.

Uit Tabel 3.27 blijkt dat gehuwde 25- tot en met 29-jarige mannen in de meeste Europese landen vaker een betaalde baan hebben dan 25- tot en met 29-jarige nooit-gehuwde mannen. Een dergelijk patroon wordt vaak aan twee factoren toegeschreven. Allereerst kan het zijn dat nooit-gehuwde jongeren andere kenmerken hebben dan gehuwde jongeren. De eersten volgen wellicht vaker een studie of er bevinden zich relatief veel jongeren met minder goede arbeidsmarktkansen onder hen. Daarnaast kan het ook zijn dat gehuwde mannen een grotere verantwoordelijkheid voor het financieel welbevinden van hun huishouden ervaren en daardoor meer energie zullen steken in het vinden en behouden van betaald werk. Er blijken overigens op dit punt duidelijke verschillen te bestaan tussen de verzorgingsstaatsystemen.

In sociaal-democratische verzorgingsstaten is het verschil tussen de gehuwde en nooit-gehuwde jong-volwassenen wat betreft hun arbeidsmarktparticipatie gering. In Zweden werken zelfs meer nooit-gehuwden dan gehuwden. In liberale verzorgingsstaten is het verschil tussen nooit-gehuwde en gehuwde jong-volwassenen ook tamelijk gering. In conservatieve verzorgingsstaten – met uitzondering van Nederland – werken gehuwde jong-volwassenen wel vaker dan niet-gehuwden. Dit verschil is echter verreweg het meest geprononceerd in Mediterrane verzorgingsstaten.

Tabel 3.27. Percentage 25- tot en met 29-jarige mannen en vrouwen dat een betaalde baan heeft, naar burgerlijke staat

Land	Mannen		Vrouwen	
	Nooit gehuwd	Gehuwd	Nooit gehuwd	Gehuwd
100 SOCIAAL- DEMOCRATISCHE VERZORGINGSSTATEN				
Zweden	86	82	78	67
Finland	80	91	76	63
Denemarken	88	91	76	72
101 CONSERVATIEVE VERZORGINGSSTATEN				
Nederland	92	93	88	68
Duitsland	75	85	79	59
België	82	87	78	66
Frankrijk ^a	80	88	72	65
Oostenrijk	86	95	83	73
102 LIBERALE VERZORGINGSSTATEN				
Groot-Brittannië	86	93	78	69
Ierland	86	88	83	65

**103 MEDITERRANE
VERZORGINGSSTATEN**

Spanje	76	91	66	53
Italië	68	89	55	47
Portugal	82	97	79	77
Griekenland	80	94	67	45

^a Informatie betreft 2003.

Bron: Eurostat (LFS 2002).

Onder 25- tot en met 29-jarige vrouwen ligt het beeld geheel anders. Onder hen geldt dat gehuwde vrouwen juist een veel kleinere kans hebben om actief te zijn op de arbeidsmarkt dan nooit-gehuwde vrouwen. Dat geldt in alle landen van de ‘oude’ Europese Unie. Wel is het effect van gehuwd zijn in sommige landen sterker dan in andere landen. In Portugal is het verschil in arbeidsmarktparticipatie tussen nooit-gehuwde en gehuwde vrouwen slechts twee procent, terwijl het verschil 20 procent of meer is in Griekenland, Duitsland en Nederland. In deze landen gaan huwelijk en arbeidsmarktparticipatie van de vrouw relatief slecht samen. Dat kan structurele oorzaken hebben –bij voorbeeld omdat ouderschap en betaalde arbeid slecht te combineren zijn–, maar ook culturele oorzaken –bij voorbeeld omdat gehuwde vrouwen in deze landen relatief sterk een traditionele taakverdeling tussen man en vrouw aanhangen.

Een andere indicator voor de mate waarin werk en gezinsleven gecombineerd worden is het percentage vrouwen met jonge kinderen dat moederschap en betaalde arbeid combineert. In Tabel 3.28 worden vier groepen vrouwen met elkaar vergeleken, te weten vrouwen die geen kinderen in de leeftijd van 0 tot en met 2 jaar hebben, vrouwen met één kind voor wie geldt dat dat kind tussen de 0 en de 2 jaar oud is, vrouwen met twee kinderen van wie de jongste 2

Tabel 3.28. Percentage 20- tot en met 49-jarige vrouwen dat een betaalde baan heeft, naar aantal kinderen en leeftijd van het jongste kind

Land	0	1 kind,	2	3+
	kindere n	1 kind, 0-2 jaar	kinderen, jongste 0- 2 jaar	kinderen, jongste 0- 2 jaar

**104 SOCIAAL-DEMOCRATISCHE
VERZORGINGSSTATEN**

Zweden	n.b.	n.b.	n.b.	n.b.
Finland	n.b.	n.b.	n.b.	n.b.
Denemarken	n.b.	n.b.	n.b.	n.b.

**105 CONSERVATIEVE
VERZORGINGSSTATEN**

Nederland	82	75	68	52
Duitsland	78	58	49	33
België	n.b.	n.b.	n.b.	n.b.
Frankrijk ^a	n.b.	n.b.	n.b.	n.b.
Oostenrijk	79	83	69	54

**106 LIBERALE
VERZORGINGSSTATEN**

Groot-Brittannië	82	62	52	33
Ierland	n.b.	n.b.	n.b.	n.b.

**107 MEDITERRANE
VERZORGINGSSTATEN**

Spanje	58	52	41	30
Italië	55	55	47	34
Portugal	70	78	74	55
Griekenland	55	48	48	38

n.b. = niet bekend.

Bron: Eurostat (LFS 2002).

jaar of jonger is en vrouwen met drie of meer kinderen van wie de jongste 2 jaar of jonger is. Helaas zijn deze gegevens slechts voor de gehele leeftijdsgroep van 20- tot en met 49 jaar en voor een beperkt aantal landen beschikbaar, maar voor deze landen geven ze inzicht in de mate waarin moederschap en betaald werk te combineren zijn.

In Nederland blijkt het hebben van kleine kinderen –tussen de 0 en 2 jaar– de arbeidsparticipatie van vrouwen licht te doen afnemen. Van de 20- tot en met 49-jarige

vrouwen zonder kinderen werkt 82 procent. Dit neemt af tot 75 procent onder vrouwen met één klein kind. Als vrouwen twee kinderen hebben, van wie een minder dan 3 jaar oud, werkt nog 68 procent. De grootste daling vindt plaats onder vrouwen met drie kinderen, van wie ten minste één onder de 3 jaar: van hen heeft slechts 52 procent een betaalde baan. De Nederlandse cijfers zijn vergelijkbaar met die in Oostenrijk. Het voornaamste verschil is dat in Oostenrijk vrouwen zonder kinderen minder vaak een betaalde baan hebben dan vrouwen met een klein kind. Dit kan mogelijk worden verklaard doordat er relatief veel Oostenrijkse vrouwen zonder kind een opleiding volgen. Dat gebeurt in Nederland natuurlijk ook, maar zo bleek eerder, Nederlandse studenten combineren een opleiding vaak met een deeltijdbaan. In veel andere Europese landen waarvoor cijfers bekend zijn, neemt de arbeidsparticipatie onder moeders met kleine kinderen sterker af dan in Nederland. Portugal vormt ook hier een duidelijke uitzondering. Jammer genoeg ontbreken gegevens over de Scandinavische landen.

Uit de in deze paragraaf gepresenteerde gegevens is het lastig om de positie van Nederlandse jong-volwassenen wat betreft de combinatie van werk en ouderschap te bepalen. Daarvoor is de beschikbare informatie te schaars. Uit de gepresenteerde gegevens blijkt dat gehuwde 25- tot en met 29-jarige vrouwen vaker geen baan hebben dan hun nooit-gehuwde leeftijdsgenoten. Het verschil tussen deze twee groepen is aanzienlijk – ook in internationaal perspectief. De afname van het betaald werken wanneer een vrouw kleine kinderen heeft is in Nederland –in vergelijking met andere landen– niet erg sterk. Alleen als er minstens drie kinderen zijn, van wie er ten minste een minder dan drie jaar oud is, neemt de arbeidsparticipatie van vrouwen sterk af. Jammer genoeg ontbreken op dit laatste punt gegevens over Scandinavische landen. Op basis van ander onderzoek mag er vanuit worden gegaan dat de arbeidsparticipatie van moeders met kleine kinderen in deze landen hoger ligt dan in Nederland. Moeders met kleine kinderen in Groot-Brittannië en Spanje, daarentegen, combineren het hebben van betaald werk met kleine kinderen juist minder vaak dan Nederlandse moeders.

3.6 Samenvatting

In de voorgaande paragrafen is systematisch ingegaan op een aantal belangrijke aspecten van de transitie naar volwassenheid zoals die vorm krijgt in de landen van de Europese Unie. Daarbij lag het accent op de vergelijking tussen Nederland, Zweden, Groot-Brittannië en Spanje. De belangrijkste resultaten per onderdeel zijn reeds samengevat aan het eind van elke paragraaf. In deze slotparagraaf zal alleen in worden gegaan op de wijze waarop deze transitie onder Nederlandse jong-volwassenen vorm krijgt in comparatief perspectief. Wat

dan opvalt is dat Nederland zich eigenlijk maar op één punt heel duidelijk onderscheid van andere landen, te weten op het punt van de arbeidsparticipatie van jongeren. Deze is zowel onder mannen als onder vrouwen bijzonder hoog. Dit is vooral het resultaat van de relatief lage jeugdwerkloosheid en het relatief lage percentage jongeren dat zich niet op de arbeidsmarkt begeeft. Wat verder opvalt is de hoge arbeidsparticipatie van laag geschoolde jongeren in Nederland. Ook onder vrouwen ligt de arbeidsparticipatie onder jongvolwassenen hoog en deze neemt niet bijzonder sterk af na de geboorte van een eerste kind. Wel ligt het aandeel part-timers onder Nederlandse vrouwen hoog. Dit geldt trouwens ook voor Nederlandse mannen.

Op de meeste andere punten kent Nederland geen heel duidelijk profiel dat het onderscheid van andere landen. Het opleidingsniveau is redelijk, de opleidingsduur tamelijk gemiddeld, met relatief veel beroepsgerichte afgestudeerden. Voornaamste punt van zorg is dat relatief veel jongeren met een lage of ontbrekende kwalificatie het onderwijssysteem verlaten. Daar staat echter tegenover dat een lage kwalificatie in Nederland minder dan in andere landen een belemmering lijkt te vormen op de arbeidsmarkt. Ook op het punt van gezinsvorming en de combinatie van arbeid en zorg nemen Nederlandse jongeren geen bijzondere positie in. Nederlandse jongeren verlaten op relatief jonge leeftijd het ouderlijk huis en krijgen pas laat kinderen, wat wijst op een relatieve lang uitgesmeerde periode van relatieve ongebondenheid, maar daarin verschillen Nederlandse jongeren weinig van jongeren in de hen omringende landen.

4 DE ROL VAN DE OVERHEID IN DE STRUCTURERING VAN DE OVERGANG VAN JEUGD NAAR VOLWASSENHEID

4.1 Institutionalisering van de levensloop

In de afgelopen eeuw heeft de overheid haar greep op het leven van jongeren sterk vergroot. Dit proces van institutionalisering (Buchmann, 1989) verloopt voornamelijk langs twee lijnen. In de eerste plaats heeft de overheid haar directe invloed op de jeugdfase vergroot door de creatie van leeftijdsspecifieke regels die de transitie naar volwassenheid structureren. Het duidelijkste voorbeeld hiervan vormt de leerplichtige leeftijd, maar ook studiefinanciering en minimumloon voor jongeren zijn voorbeelden van regelingen waarin leeftijd een belangrijk structurerend criterium vormt. In de tweede plaats beïnvloedt de overheid het gedrag van jongeren op een indirecte wijze, doordat bepaalde regelingen weliswaar niet specifiek gericht zijn op jongeren, maar deze leeftijdsgroep wel op een

specifieke wijze raken. Zo raakt de eis dat werknemers minimaal vier jaar gedurende de afgelopen vijf jaar moeten hebben gewerkt voordat zij in aanmerking komen voor een inkomensafhankelijke uitkering vooral jongeren, omdat zij zelden aan deze eis kunnen voldoen.

Hoewel er in geheel Europa sprake is van een proces van institutionalisering, varieert de mate waarin en de wijze waarop de overheid ingrijpt in het leven van jongeren per land. In dit hoofdstuk zal aandacht worden besteed aan institutionele arrangementen die van invloed zijn op de transitie van jeugd naar volwassenheid in vier Europese landen, te weten Nederland, Zweden, Groot-Brittannië en Spanje. De keuze voor deze vier landen is geen toevallige. Zij zijn gekozen omdat elk van hen 'model' staat voor een bepaald type verzorgingsstaatregime. In paragraaf 4.2 wordt nader ingegaan op de diverse typen verzorgingsstaatregimes die in Europa kunnen worden onderscheiden en op de wijze waarop deze regimes van invloed zijn op de institutionele inkadering van de transitie van jeugd naar volwassenheid. In paragraaf 4.3 wordt meer specifiek ingegaan op overheidsmaatregelen die jongeren raken op de terreinen van scholing, arbeid, huisvesting en combinatie van werk en zorg. In paragraaf 4.4 worden enkele conclusies getrokken over deze overheidsbemoediging met het leven van jongvolwassenen.

4.2 Verzorgingsstaatregimes en de transitie naar volwassenheid

4.2.1 Een typologie van verzorgingsstaatregimes

Uit Hoofdstuk 3 is naar voren gekomen dat er binnen Europa aanmerkelijke verschillen zijn in de wijze waarop de transitie naar volwassenheid plaatsvindt. Dergelijke verschillen zijn het gevolg van een veelheid aan factoren, die veelal worden gerubriceerd onder drie hoofden: economie, cultuur en institutionele arrangementen. In landen met een sterke economie zijn de toekomstmogelijkheden van jongeren beter dan in landen met een zwakke economie, wat zich bij voorbeeld kan vertalen in een betere arbeidsmarktpositie en in een eerder proces van verzelfstandiging. In landen waar de cultuur sterk op zelfontplooiing is gericht zullen jongeren eerder de overgang van jeugd naar volwassenheid maken dan in landen waar de familie het ankerpunt van de cultuur is. In landen waar institutionele regelingen in sterke mate de rechten van jongeren op een zelfstandig leven erkennen en incorporeren, zullen

jongeren een betere maatschappelijk positie kunnen verwerven dan in landen waar jongeren slechts weinig institutionele ondersteuning ontvangen.

Uiteraard hangen de genoemde drie factoren onderling samen. Het stelsel van institutionele arrangementen ontspringt op de basis van de bestaande cultuur en economische mogelijkheden. Een institutioneel stelsel dat sterke nadruk legt op de rechten van het individu ontstaat niet binnen een sterk familiaal georiënteerde cultuur of in een economisch bijzonder slecht klimaat, maar komt eerder tot wasdom in tijden van economische voorspoed en onder invloed van een proces van individualisering. De vormgeving van de transitie naar volwassenheid in ieder land is daarnaast ook de uitkomst van een langdurig historisch proces. Deze historische verankering en het complexe samenspel tussen economische, culturele en institutionele factoren zorgen voor de 'taaiheid' van bestaande verschillen. Door haar verankering in de historisch gegroeide culturele setting zal de overgang naar volwassenheid slechts langzaam veranderen onder invloed van economische of institutionele impulsen.

Zoals gezegd, vormt de institutionele context waarbinnen de transitie naar volwassenheid plaatsvindt één van de drie factoren die de vormgeving van deze transitie beïnvloeden. Breen en Buchmann (2002) suggereren dat voor het begrijpen van de transitie naar volwassenheid drie typen institutionele factoren een doorslaggevende rol spelen. Als belangrijkste element identificeren zij de specifieke vorm van verzorgingsstaatarrangementen die er in een land bestaat. Daarnaast spelen ook de vormgeving van het onderwijssysteem en de wijze waarop de arbeidsmarkt gereguleerd wordt een belangrijke rol, maar deze laatste twee aspecten hangen veelal sterk samen met het type verzorgingsstaatregime dat in een bepaald land dominant is. Vanwege deze dominante betekenis van het verzorgingsstaatregime, zal dit element in de onderstaande discussie eerst nader worden uitgewerkt. De meer specifieke elementen van het onderwijssysteem en de regulering van de arbeidsmarkt komen later —bij de bespreking van de afzonderlijke beleidsterreinen— aan de orde. Bij de bespreking van de institutionele arrangementen die van invloed zijn op de transitie naar volwassenheid zullen vier landen centraal staan, te weten Nederland, Zweden, Groot-Brittannië en Spanje. De keuze voor deze vier landen is geen toevallige, maar gebaseerd op een typologie van verzorgingsstaatregimes zoals die eind jaren tachtig door de Zweedse socioloog Esping-Andersen (1990) is ontwikkeld en welke de basis vormt voor veel van het onderzoek dat tegenwoordig wordt verricht naar het functioneren van Europese verzorgingsstaten. Eerst zal de typologie van Esping-Andersen worden geschetst, aangevuld met een korte bespreking van belangrijke reacties daarop gedurende de jaren negentig. Vervolgens zal worden ingegaan op de vraag in hoeverre deze typologie licht kan werpen op de manier waarop de transitie naar volwassenheid gestalte krijgt in elk van de vier genoemde landen.

In zijn *The Three Worlds of Welfare Capitalism* onderscheidt Esping-Andersen (1990) drie wijzen waarop Westerse staten na de Tweede Wereldoorlog de voorzieningen voor de welvaart van haar burgers institutioneel vorm hebben gegeven, te weten liberale, sociaal-democratische en conservatieve verzorgingsstaatregimes². Deze drie typen verzorgingsstaatregimes onderscheiden zich van elkaar op twee centrale punten, te weten in hun niveau van ‘ontmarkting’ – In het Engels ‘decommofication’ – en in de wijze waarop solidariteit wordt vormgegeven. Het niveau van ontmarkting verwijst naar de mate waarin individuen een beroep moeten doen op de markt om in hun levensonderhoud te voorzien. De wijze van solidariteit verwijst naar het fundament waarop de solidariteit binnen een regime is gebaseerd. Onderstaand schema – gebaseerd op Esping-Andersen (1999, p. 85) – geeft de belangrijkste kenmerken van de drie door hem onderscheiden verzorgingsstaatregimes weer.

Tabel 4.1. Kenmerken van diverse typen verzorgingsstaatregimes

	Liberaal	Sociaal-democratisch	Conservatief
Rol van			
Het gezin	Marginaal	Marginaal	Centraal
De markt	Centraal	Marginaal	Marginaal
De staat	Marginaal	Centraal	Aanvullend
Dominante vorm van solidariteit	Individueel	Universeel	Familie Corporatistisch Étaticistisch
Dominante basis van solidariteit	Markt	Staat	Gezin
Mate van ontmarkting	Minimaal	Maximaal	Hoog (voor kostwinner)
Kenmerkende voorbeelden	USA	Zweden	Duitsland Italië

Bron: Esping-Andersen (1999, p 85).

² Zie Esping-Andersen (1999, hoofdstuk 5), Arts en Gelissen (1999) en Gelissen (2001, hoofdstuk 2) voor een samenvatting van de typologie en een bespreking van latere kritiek.

In liberale verzorgingsstaatregimes staat de markt centraal. Individuen moeten zich richten op de markt om in hun levensonderhoud te kunnen voorzien. Esping-Andersen omschrijft dit type als residueel, in die zin dat slechts weinig risico's die individuen lopen als sociale risico's –d.w.z. als af te dekken door de collectiviteit– worden beschouwd, en –als ze al als zodanig worden beschouwd– de toegang tot voorzieningen voor die risico's sterk beperkt is. Zo zijn veel voorzieningen in liberale verzorgingsstaten alleen toegankelijk wanneer aan een inkomenstoets is voldaan. Individuen die te veel verdienen of bezitten komen niet in aanmerking voor de betrokken voorziening. Liberale verzorgingsstaten komen vooral voor in het Angelsaksische taalgebied en omvatten onder andere de Verenigde Staten, Canada, Ierland, het Verenigd Koninkrijk, Australië en Nieuw-Zeeland.

In sociaal-democratische verzorgingsstaatregimes ligt de nadruk op de staat. De staat wordt verantwoordelijk gehouden voor het afdekken van vrijwel alle risico's die individuen lopen. Dat afdekken van risico's gebeurt vrijwel geheel op collectieve basis, dus met zo min mogelijke inschakeling van private partijen –bijvoorbeeld bij de verstrekking van pensioenen of gezondheidszorg. Verder is de dekking universeel: in principe komt een ieder –onafhankelijk van inkomen– voor een bepaalde voorziening in aanmerking. In een dergelijk regime staat het recht van een ieder op noodzakelijke voorzieningen centraal. De staat draagt er zorg voor dat dit recht ook geëffectueerd kan worden. Tot de sociaal-democratische verzorgingsstaten rekent Esping-Andersen de vier Scandinavische landen: Zweden, Noorwegen, Denemarken en Finland.

In conservatieve verzorgingsstaatregimes is er wel een rol voor de staat weggelegd, maar aanvullend op die van andere actoren, van wie het gezin de belangrijkste is. Het gezin vormt in conservatieve verzorgingsstaten de hoeksteen van de samenleving. Het gezin is primair verantwoordelijk voor het welzijn van haar leden. De staat is er echter om het gezin zodanig te faciliteren dat die haar rol kan vervullen. Vandaar dat de staat wel een uitgebreid vangnet biedt aan kostwinners, opdat die zorg kunnen dragen voor het welzijn van het gezin. Het conservatieve verzorgingsstaatregime wordt verder gekarakteriseerd door een sterk corporatistische inslag. Veel voorzieningen worden tot stand gebracht en onderhouden op basis van afspraken tussen maatschappelijke partijen. Deze partijen en private instellingen spelen verder een belangrijke rol in de verstrekking van sociale voorzieningen. De meeste landen van continentaal Europa worden door Esping-Andersen tot dit conservatieve type gerekend, waaronder Nederland, België, Duitsland, Frankrijk, Oostenrijk, Spanje en Italië.

Esping-Andersen benadrukt dat deze regimes ideaaltypen vormen. Werkelijk bestaande staten zullen altijd kenmerken vertonen die niet geheel en al in één van de typen te passen

zijn. Verzorgingsstaten maken een historische – en dus idiosyncratische – ontwikkeling door en zullen soms kenmerken van alle drie de typen hebben. Esping-Andersens bezwering dat werkelijk bestaande verzorgingsstaten soms moeizaam in zijn typologie zullen passen, heeft niet kunnen voorkomen dat een groot deel van de discussie over zijn typologie zich juist op dit punt – in hoeverre afzonderlijke of groepen van landen correct gepositioneerd zijn – heeft toegespitst. Wat de afzonderlijke landen betreft geeft Esping-Andersen (1999) zelf aan dat met name over de positionering van België, Frankrijk, Groot-Brittannië en Nederland discussie bestaat. In het kader van deze studie is vooral de discussie rond de positionering van Groot-Brittannië en Nederland van belang. Wat Groot-Brittannië betreft wordt vaak gewezen op de sterke sociaal-democratische traditie gedurende een groot deel van de naoorlogse periode. Tot in de jaren zeventig bewoog Groot-Brittannië zich in dezelfde richting als de Scandinavische landen. Met name als gevolg van de hervormingen die minister-president Thatcher in de jaren tachtig heeft doorgevoerd, is deze sociaal-democratische stroming afgedamd en is Groot-Brittannië stevig in het liberale kamp terecht gekomen. Het voorbeeld van Groot-Brittannië laat daarom ook zien dat een typologie als deze statisch is. Individuele landen kunnen in de loop van de tijd van het ene type overgaan naar het andere en zelfs de hele typologie kan op een bepaald moment haar zeggingskracht verliezen. Hoewel in de jaren negentig in zeer veel landen een groeiende rol van de markt zichtbaar is, is het wat Esping-Andersen (1999) betreft nu echter nog niet zo ver dat een aanpassing van de typologie noodzakelijk is.

Nederland wordt door Esping-Andersen (1990) ingedeeld bij de conservatieve verzorgingsstaatregimes. Volgens velen is dit onterecht en hoort Nederland eerder in het sociaal-democratische regime thuis. Esping-Andersen (1999, p. 87-88) merkt op dat dit laatste het gevolg is van het feit dat sommige studies te eenzijdig de nadruk leggen op de hoogte en aard van voorzieningen ter voorkoming van inkomensderving en te weinig oog hebben voor de zorgarrangementen in een samenleving. Het sociale vangnet bij verlies van een vaste inkomensbron is in Nederland weliswaar zeer ruimhartig en universeel – zoals ook in het sociaal-democratische verzorgingsstaten –, maar de zorgarrangementen zijn corporatistisch van aard en gericht op het ondersteunen van het gezin. Deze oriëntatie op het gezin met een mannelijke kostwinner ligt ten grondslag aan de ruimhartigheid van het gehele sociale voorzieningspakket, en dit maakt dat Nederland – ondanks sociaal-democratische trekjes – wat Esping-Andersen betreft toch echt een voorbeeld van het conservatieve verzorgingsstaatregime vormt.

Naast de positionering van afzonderlijke landen in de typologie, is er ook een meer fundamentele discussie over het aantal regimetypes dat onderscheiden dient te worden

(Gelissen, 2001). In dit kader is vooral de discussie over de positie van Zuid-Europa van belang. Deze landen worden door Esping-Andersen in het conservatieve type ingedeeld. Diverse auteurs hebben echter gesuggereerd dat het meer op zijn plaats is om een vierde –Zuid-Europees of Latijns– verzorgingsstaatsregime aan de typologie toe te voegen. Binnen dit vierde type vallen dan de Italië, Spanje, Portugal en Griekenland³. Op twee punten zouden deze landen zich duidelijk van de andere landen in het conservatieve cluster onderscheiden. Ten eerste is de verzorgingsstaat in Zuid-Europa veel rudimentairder ontwikkeld dan in de andere conservatieve landen. Het niveau waarop inkomensderving wordt gecompenseerd is bijzonder laag en ontbreekt voor sommige categorieën burgers zelfs geheel. Ten tweede speelt de familie in deze landen een nog veel centralere rol in de zorgvoorziening dan in de andere conservatieve landen. Veel categorieën burgers –waaronder jongeren en ouderen– zijn geheel of voor een overgroot deel van de familie afhankelijk en de staat levert bepaalde diensten –zoals kinderopvang– vrijwel niet, zodat met name vrouwen op dit punt geheel op zichzelf of op de familie zijn aangewezen. Esping-Andersen (1999) bestrijdt de hierboven naar voren gebrachte argumenten niet, maar blijft ambigue over de vraag of dit ook impliceert dat een vierde verzorgingsstaatsregime aan de typologie dient te worden toegevoegd. Hoewel hij in sommige analyses de Zuid-Europese landen als een vierde type meeneemt –en soms ook verschillen met de andere conservatieve landen vindt– lijkt hij geneigd om ze eerder als een subtype van het conservatieve regime te beschouwen dan als een volwaardig vierde type.

In hoeverre worden de drie of vier regime types teruggevonden in empirisch onderzoek? Dit blijkt vooral af te hangen van de gebruikte indicatoren. Gelissen (2001) bespreekt een aantal empirische macro-studies waarin meestal de drie clusters van Esping-Andersen gereproduceerd worden, maar waar tevens geldt dat sommige landen niet te classificeren zijn of dat een vierde –en een enkele keer zelfs een vijfde– regimetype naar voren komt. Recentelijk hebben Saint-Arnaud en Bernard (2003) een clusteranalyse uitgevoerd op een zeer uitgebreide set van indicatoren voor een twintigtal industriële staten. Daaruit kwamen voor de jaren negentig duidelijk vier clusters naar voren die corresponderen met de vier boven besproken types. Het onderstaand schema geeft de indeling van de in de analyse opgenomen landen weer (gebaseerd op Saint-Arnaud en Bernard, 2003, figuur 4):

Tabel 4.2. Indeling van verzorgingsstaten naar verzorgingsstaatregime

Sociaal-democratisch	Liberaal	Conservatief	Zuid-Europees
----------------------	----------	--------------	---------------

³ Soms wordt ook Japan tot dit type gerekend.

Finland	Australië	België	Spanje
Zweden	Verenigd Koninkrijk	Frankrijk	Italië
Noorwegen	Nieuw-Zeeland	Duitsland	Griekenland
Denemarken	Ierland	Oostenrijk	Portugal
	Canada	Nederland	
	Verenigde Staten		
	IJsland		

Op basis van deze resultaten en van de hierboven besproken inhoudelijke argumenten, zal in deze publicatie een indeling van landen in de vier regimes zoals gepresenteerd door Saint-Arnaud en Bernard (2003) worden aangehouden. In de verdere bespreking staan vier landen – één uit elk van de vier regimetypes – centraal, te weten Zweden als representant van het sociaal-democratische verzorgingsstaatregime, het Verenigd Koninkrijk als representant van het liberale regime, Nederland als representant van het conservatieve type en Spanje als representant van het Zuid-Europese type.

4.2.2 Welvaartsregimes en de positie van jongeren

Wat zijn de consequenties van verzorgingsstaatregimes voor de transitie naar volwassenheid? Hoewel de interesse voor dit onderwerp de laatste jaren is toegenomen (Sgritta, 2003; Vogel, 2003) ontbreekt het aan gedegen theoretisch-empirische studies op dit terrein. Daarom zullen we allereerst de theoretische implicaties van de typologie voor jongeren doordenken, om deze vervolgens te confronteren met de feiten waarover in Hoofdstuk 3 is gerapporteerd.

Uit paragraaf 4.2.1 kwam naar voren dat vooral twee vragen regimes van elkaar differentiëren, te weten hoe ruimhartig een staat is met de verstrekking van uitkeringen en andere voorzieningen aan haar burgers en in hoeverre de familie een rol speelt in de productie van welvaart.⁴ Wat het eerste element betreft – de verstrekking van inkomenscompensatie – is het sociaal-democratische regime duidelijk het meest ruimhartig, gevolgd door het conservatieve regime, en op ruime afstand door het liberale en Zuid-Europese regime. Dit impliceert dat verwacht mag worden dat jongeren in Zweden – en in

⁴ Op het eerste gezicht mag het lijken dat deze twee aspecten twee polen vormen van één continuüm. Dat is echter niet noodzakelijk het geval. Een voorbeeld is het Nederlandse systeem zoals dat zeker tot in de jaren negentig gefunctioneerd heeft: een ruimhartige verstrekking door de overheid van uitkeringen, maar deels gekoppeld aan een specifieke gezinsconstellatie, te weten het kostwinnermodel. Ook nu nog kunnen beide zaken naast elkaar bestaan, b.v. een ruimhartige en universele verstrekking van inkomenscompensatie, maar zonder een sociaal beleid dat combinatie van werk en ouderschap stimuleert.

mindere mate in Nederland— eerder en beter in staat zullen zijn om eigen levenskeuzes te maken en financieel onafhankelijk van hun ouders te worden dan in Groot-Brittannië en in Spanje.

Het tweede element betreft de rol van de familie. Deze is duidelijk het geringst in het sociaal-democratische regime. Verstrekken van voorzieningen door de staat en geringe afhankelijkheid van zowel het ouderlijk gezin als het eventuele eigen gezin gaan hand in hand. Jongeren zouden in staat moeten zijn zelf keuzes te maken, ongeacht de financiële situatie van de ouders en ongeacht de eigen gezinssituatie. Een genereus uitkeringsbeleid en maatregelen die jongeren –en in het bijzonder vrouwen onder hen– de mogelijkheid bieden werk en gezin te combineren zouden zowel tot een relatief vroege transitie naar volwassenheid, als tot een hoog opleidingsniveau en een hoge arbeidsmarktparticipatie –in het bijzonder van vrouwen– moeten leiden. De tegenovergestelde situatie mag verwacht worden in Zuid-Europese verzorgingsstaatregimes. Een rudimentair stelsel van inkomenscompensatie gaat hand in hand met een sterke nadruk op het belang van de familie in de productie van welvaart. Dit betekent dat jongeren in vrijwel alles op de familie worden teruggeworpen. Een dergelijk verzorgingsstaatregime heeft diverse consequenties. Zo zullen jongeren relatief laat zelfstandig worden, aangezien zij van de overheid geen financiële middelen ontvangen om zelfstandig te kunnen leven. Slechts wanneer zij zelf in staat zijn om de stap naar zelfstandigheid te zetten zullen zij dit daadwerkelijk doen. Dit impliceert de noodzaak van een eigen baan met relatief gunstige toekomstperspectieven. Het Zuid-Europese systeem impliceert ook dat de combinatie van werk en ouderschap ingewikkeld is. Vrouwen die een carrière nastreven kunnen niet of nauwelijks een beroep doen op overheidsmaatregelen die deze combinatie faciliteren, zoals kinderopvang en ouderschapsverlof. Dit maakt dat het ouderschap wordt uitgesteld en dat combinatie van werk en moederschap relatief weinig zal voorkomen. Voor de opvang van kinderen zal vooral een beroep dienen te worden gedaan op familieleden en dat kan alleen als ouders dicht bij wonen en zelf geen beroepsarbeid verrichten. Het conservatieve stelsel bevindt zich tussen de twee uitersten van het sociaal-democratische en het Zuid-Europese regime in: uitkeringsniveau's zijn doorgaans minder genereus en minder universeel dan in het sociaal-democratische model en de rol van de familie is geringer dan in het Zuid-Europese model –maar zeker niet geheel afwezig. Verwacht mag daarom worden dat de transitie naar zelfstandigheid later dan in sociaal-democratische landen maar vroeger dan in Zuid-Europese landen zal plaatsvinden. De combinatie van werk en moederschap zal eveneens moeilijker zijn dan in sociaal-democratische landen maar gemakkelijker dan in Zuid-Europese. Het liberale stelsel, ten slotte, neemt naar verwachting ook een tussenpositie in, maar op andere gronden dan landen die tot het conservatieve regime gerekend worden. In

liberale verzorgingsstaten is –zo er sprake is van inkomenscompensatie voor jongeren– de inkomenscompensatie beperkt tot hen die het ‘echt’ nodig hebben. Dit impliceert dat jongeren relatief laat zelfstandig zullen worden, maar tevens dat specifieke groepen jongeren hierop een uitzondering kunnen vormen. Zo ontvangen alleenstaande moeders op basis van een inkomenstest wel een redelijke uitkering, wat er toe kan leiden dat een dergelijke route naar zelfstandigheid –vroeg een kind, maar geen vaste partner– relatief veel voor zal komen. Daarnaast zal het voor jongeren in het liberale regime waarschijnlijk lastiger zijn om terug te vallen op het gezin van herkomst, vanwege de zwakkere familiale traditie in liberale regimes in vergelijking tot Zuid-Europese verzorgingsstaten.

In hoeverre sporen de feiten zoals gepresenteerd in Hoofdstuk 3 met deze gestileerde patronen? Op het vlak van onderwijs sporen de resultaten behoorlijk. Zweden kent lange onderwijspaden die eindigen met een hoog bereikt opleidingsniveau, wat een resultante lijkt te zijn van een genereus en universeel systeem van studie-ondersteuning. Nederland verschilt weinig in dit opzicht, maar kent iets meer differentiatie in bereikt opleidingsniveau en een wat groter aandeel jongeren met een beroepsgerichte opleiding. Dit komt mogelijk voort uit het feit dat Nederlandse jongeren –net als jongeren in veel andere conservatieve verzorgingsstaten– reeds vroeg in hun onderwijstraject gedwongen worden voor te sorteren. De cijfers voor Groot-Brittannië laten een veel geringer bereikt opleidingsniveau zien, wat mogelijk te wijten is aan de geringe ondersteuning die ouders ontvangen om hun kinderen door te laten studeren. In Spanje, ten slotte, is het beeld tamelijk gepolariseerd. Sommige jongeren blijven heel lang in het onderwijssysteem, anderen juist heel kort. Hier is mogelijk de sterke oriëntatie op de familie in combinatie met de hoge jeugdwerkloosheid debet aan. Kinderen uit families die zich weinig kunnen veroorloven verlaten het onderwijssysteem relatief vroeg, terwijl kinderen uit families die een relatief goede financiële positie hebben juist lang in het onderwijssysteem verblijven, niet alleen omdat men een goede opleiding als zodanig belangrijk vindt, maar ook omdat er bij de huidige conjunctuur in Spanje slechte arbeidsmarktperspectieven zijn. Langer onderwijs volgen is in dat geval te prefereren boven werkloosheid.

De implicaties van de diverse verzorgingsstaatregimes voor de arbeidsmarktpositie van jongeren zijn minder eenduidig. Weliswaar kan worden veronderstelt dat meer jongeren werkloos zullen zijn in verzorgingsstaatregimes –zoals in Zweden en Nederland– waar er relatief ruimhartige werkloosheidsuitkeringen voor jongeren bestaan, maar hier zijn minstens twee argumenten tegen in te brengen. Ten eerste geldt dat deze uitkeringen nog steeds zo laag zijn dat er voor jongeren sterke prikkels zullen zijn om een baan te zoeken. Ten tweede –en naar onze mening belangrijker– geldt dat het werkloosheidspercentage vooral

bepaald zal worden door de algemene stand van de economie in de betrokken landen. Op dit punt weerspiegelen de cijfers het feit dat de Nederlandse economie aan het begin van deze eeuw duidelijk beter presteerde dan de economieën van de drie andere in deze vergelijking betrokken landen.

De cijfers over inkomen zoals gepresenteerd in Hoofdstuk 3 geven aan dat de inkomenspositie van jongeren in Zweden en Nederland aanmerkelijk minder gunstig is dan die van jongeren in Groot-Brittannië en zeker dan die van jongeren in Spanje. Dat mag op het eerste gezicht verrassend lijken, maar wordt deels veroorzaakt door methodische beperkingen van de beschikbare data. Daarnaast hangt dit echter samen met het feit dat veel meer jongeren in Spanje nog bij hun ouders wonen en daardoor profiteren van het huishoudinkomen dat hun ouders inbrengen. Het is – met andere woorden – een rechtstreeks gevolg van het Zuid-Europese verzorgingsstaatregime.

Wat de leefvormkeuzes van jong-volwassenen betreft bleek in Hoofdstuk 3 dat de transitie naar volwassenheid op dit vlak het snelst verloopt in Zweden, gevolgd door Nederland en Groot-Brittannië en dat jongeren in Spanje duidelijk langer nodig hebben om deze overgang te maken. Dit spoort geheel met de verwachtingen gebaseerd op Esping-Andersen's typologie. Hoe eerder jongeren onafhankelijk zijn van hun ouders wat betreft het voorzien in hun inkomsten en des te ruimhartiger en universeler het uitkeringssysteem, des te eerder kunnen jongeren beginnen met het stichten van een eigen gezin.

Een laatste thema waar in Hoofdstuk 3 aandacht aan is besteed betreft de combinatie van werk en ouderschap – lees: moederschap. De positie van Nederland op dit punt blijft duidelijk achter bij die in Zweden, maar de situatie in Groot-Brittannië en Spanje blijkt nog minder rooskleurig dan in Nederland. Dit spoort uitstekend met de analyse die boven is gegeven, waarin werd uiteengezet dat vooral in het sociaal-democratische regime het creëren van mogelijkheden om werk en ouderschap te combineren wordt gestimuleerd. In het conservatieve model gebeurt dit minder, terwijl dit in het liberale model geheel aan de markt en in het Zuid-Europese model geheel aan de familie wordt overgelaten.

4.3 Centrale beleidsterreinen afzonderlijk belicht

Het onderscheid in verzorgingsstaatregimes biedt de mogelijkheid om met enkele penseelstreken een ruwe schets te geven van de wijze waarop de overheid zich in Zweden, Nederland, Groot-Brittannië en Spanje met jongeren bemoeit. De uitwerking van deze

bemoeienis kan echter per terrein heel verschillend zijn. Bovendien is het niet gezegd dat ieder van de vier landen zich ook op ieder van deze terreinen ideaaltypisch volgens de indeling van Esping-Andersen gedraagt. Daarom zullen in dit hoofdstuk aspecten van institutionele arrangementen op die beleidsterreinen besproken worden welke een belangrijke invloed uitoefenen op de transitie van jeugd naar volwassenheid.

Achtereenvolgens wordt aandacht besteed aan het onderwijs, arbeidsmarktregulering, huisvesting en gezins- en emancipatiebeleid.

4.3.1. Onderwijs

In deze paragraaf zal aandacht worden besteed aan het onderwijssysteem in Zweden, Nederland, Groot-Brittannië en Spanje. Eerst wordt de structuur van het onderwijssysteem besproken, waarbij de nadruk ligt op de flexibiliteit van het onderwijssysteem —hoe makkelijk is het voor jongeren om te switchen tussen diverse opleidingstrajecten?— en op de wijze waarop het onderwijssysteem jongeren voorbereidt op de arbeidsmarkt —welke rol spelen algemene en beroepsgerichte opleidingstrajecten in het totale onderwijsaanbod? Vervolgens wordt ingegaan op de betaalbaarheid van het onderwijssysteem, waarbij de nadruk ligt op de toegankelijkheid van het tertiair onderwijs.

4.3.1.1. Structuur van het onderwijssysteem

Allmendinger (1989) onderscheidt twee dimensies van het onderwijssysteem die haar inziens van doorslaggevende betekenis zijn voor de transitie naar volwassenheid, te weten de mate van standaardisering van het onderwijssysteem en de mate van stratificering ervan. De mate van standaardisering betreft de vraag in hoeverre scholen aan gemeenschappelijke, van overheidswege vastgestelde en gecontroleerde regels en standaarden dienen te voldoen. De mate van stratificering betreft de vraag in hoeverre het onderwijs al vanaf vroege leeftijd differentiatie in onderwijspaden toelaat. Volgens Allmendinger is de relatie tussen onderwijs en arbeidsmarkt vooral in die landen erg nauw waar er sprake is van een hoge mate van zowel standaardisering als stratificering. In dat geval weten werkgevers namelijk tot op grote hoogte wat men van uitstromers uit het onderwijssysteem mag verwachten. Zijn standaardisering en stratificering gering, dan verlaten uitstromers met weinig specifieke en weinig gestandaardiseerde kennis het onderwijssysteem en dienen werkgevers nog in sterke mate de verdere scholing van hun personeel ter hand te nemen. Bij de bespreking van het onderwijssysteem zoals dat in Zweden, Nederland, Groot-Brittannië en Spanje gestalte heeft gekregen zal daarom vooral aan deze aspecten aandacht worden gegeven. Deze structuur zal steeds per land besproken worden, waarbij aandacht wordt besteed aan diverse kenmerken

van het onderwijssysteem, zoals de duur van de leerplicht, opbouw van het secundair onderwijs, de wijze waarop de overgang van het secundair naar het tertiair onderwijs gestalte krijgt, de opbouw van het tertiair onderwijs en de wijze waarop het onderwijssysteem aansluit op de arbeidsmarkt. De structuur van het onderwijssysteem in deze landen staat weergegeven in Bijlage 1, terwijl de belangrijkste aspecten voor elk land vermeld staan in Tabel 4.3.

Tabel 4.3. Kenmerken van het onderwijssysteem in Zweden, Nederland, Groot-Brittannië en Spanje

	Zweden	Nederland	Groot-Brittannië	Spanje
Leerplichtige leeftijd	Van 7 tot 16 jaar	Van 5 tot 16 jaar + 17 jaar (deeltijds)	Van 5 tot 16 jaar	Van 6 tot 16 jaar
Opbouw onderwijssysteem	Eén schooltype tot 19 jaar, differentiatie naar niveau en richting binnen dit type	Keuze niveau en richting op 12-jarige leeftijd	Eén schooltype tot 16 jaar, daarna differentiatie	Eén algemeen schooltype tot 16, daarna splitsing tussen algemeen en beroepsgericht
Overgang secundair-tertiair onderwijs	Weinig competitief	Weinig competitief	Sterk competitief	Weinig competitief Advanced Higher Educ.
Tertiair onderwijs	Uni College (2 jaar) Bachelor (3 jaar) Master (4 jaar)	HBO (3-4 jaar) Bachelor (3 jaar) Master (4 jaar)	College (3-4 jaar) Bachelor (3 jaar) Master (4 jaar) University College	Vocational (2 jaar) Diplomado (3 jaar) Licenciado (4 jaar) Master (5-6 jaar)
Aansluiting op arbeidsmarkt	Beroepsgericht onderwijs als specialisatie in combinatie met een algemeen curriculum	Apart beroepsgericht onderwijs, plus leerlingwezen	Beroepsgericht onderwijs vanaf 16 jaar en deels in algemeen curriculum vóór 16 jaar	Beroepsgericht tertiair onderwijs ontbreekt vrijwel geheel

Financiering en bestuursvorm onderwijs	Vrijwel uitsluitend openbaar	Openbaar en bijzonder onderwijs	Mix van privaat en publiek onderwijs	Mix van openbaar, bijzonder en privaat onderwijs
Mate van stratificatie	Laag	Hoog	Midden	Laag

Zweden. In Zweden bestaat een leerplicht van 7 tot 16 jaar. Gedurende die periode gaan jongeren allen naar dezelfde school, de ‘Grundskola’. Aansluitend stroomt men door naar het hoger secundair onderwijs dat plaatsvindt in de ‘Gymnasieskola’. Deze laatste opleiding duurt drie jaar. Binnen de ‘Gymnasieskola’ krijgen alle scholieren acht centrale vakken, aangevuld met beroepsgerichte vakken. Vrijwel alle jongeren (98%) stromen door naar het hoger secundair onderwijs. Voor leerlingen met leerproblemen bestaat de mogelijkheid om een gereduceerd programma te volgen. Momenteel wordt gediscussieerd over aanpassing van het programma voor het hoger secundair onderwijs. De gedachte is om scholieren uit acht pakketten te laten kiezen, welke elk een oriëntatie kennen op een brede sector van de arbeidsmarkt. Het aanbod aan secundair onderwijs is vrijwel geheel openbaar. Slechts drie procent van de leerlingen volgt privaat onderwijs.

Het tertiair onderwijs vindt plaats aan 13 universiteiten en 23 ‘university colleges’. Het aanbod aan opleidingen is breed en omvat zowel algemene als beroepsgerichte opleidingen en bereidt voor op het verkrijgen van drie typen diploma’s, te weten:

- Het University College diploma dat na twee jaar studie verkregen kan worden;
- Het Bachelor diploma dat na drie jaar verkregen kan worden, en;
- Het Master’s diploma dat na vier jaar verkregen kan worden.

Uit deze beschrijving komt naar voren dat de mate van stratificatie van het onderwijssysteem in Zweden gering is. Jongeren volgen lang een gezamenlijk, algemeen georiënteerd curriculum met een late specialisatie. In die specialisatiefase maken stages wel onderdeel van het curriculum uit. Om de aansluiting op de arbeidsmarkt —met name voor werkloze jongeren— te verbeteren is volwassenenonderwijs ingesteld (vanaf 20 jaar). Iedere gemeente is verantwoordelijk voor een goed aanbod van volwasseneneducatie. Deze vorm van onderwijs blijkt vooral in gemeenten met een hoge graad van werkloosheid goed aan te slaan.

Nederland. In Nederland bestaat volledige leerplicht van het vijfde tot het 16^e jaar, en partiële leerplicht gedurende tot het 17^e jaar. Anders dan in Zweden, vindt in Nederland al vroeg —na de basisschool, d.w.z. op 12-jarige leeftijd— een keuze voor een type vervolgopleiding plaats. Deze keuze betreft zowel het niveau waarop onderwijs wordt gegeven, als de mate van beroepsgerichtheid. Het advies van de basisschool en de uitkomst van de CITO-toets vormen de belangrijkste criteria voor scholen om tot plaatsing van leerlingen over te gaan. Het VWO, de HAVO en het theoretisch gerichte VMBO zijn algemeen van karakter, terwijl de praktische tak van de VMBO beroepsgericht is. Ook later in het secundair onderwijs is een keuze voor een specifiek beroepsgerichte opleiding (MBO) mogelijk. Naast de hoofdpaden staat het praktijkonderwijs dat vooral gericht is op leerlingen die niet mee kunnen komen in de hoofdstroom. Kenmerkend voor de Nederlandse situatie is verder de mix van openbaar en bijzonder onderwijs. Bijzonder onderwijs wordt bekostigd door de overheid maar het bestuur is in handen van verenigingen of stichtingen

Tertiair onderwijs is onderverdeeld in hoger beroepsonderwijs (HBO) en universitair onderwijs (WO), hoewel de nieuwe Bachelor-Master opzet van het onderwijsstelsel mede tot doel heeft dit onderscheid te doen verdwijnen en een soepeler doorstroming van HBO naar WO mogelijk te maken. HBO opleidingen sluiten aan op het middelbaar beroepsonderwijs en de HAVO, terwijl het universitair onderwijs aansluit op het VWO. Vierjarige HBO opleidingen leiden op tot het Bachelor's diploma, wat aan universiteiten veelal reeds na drie jaar behaald wordt, met een kopstudie van een of twee jaar ter verkrijging van het Master's diploma.

Uit deze beschrijving volgt dat het Nederlands onderwijssysteem sterk gestratificeerd is. Al vroeg kiezen leerlingen een leerweg en het overstappen van de ene naar de andere leerweg is niet eenvoudig. Wel zijn de afgelopen jaren initiatieven genomen om overstappen te vergemakkelijken, zowel in het secundair onderwijs (basisvorming) als in het tertiair onderwijs (invoering BaMa-structuur). In hoeverre deze maatregelen de flexibiliteit van het onderwijssysteem daadwerkelijk verbeteren is echter nog onduidelijk.

Groot-Brittannië. Het Britse model⁵ lijkt gedurende het grootste deel van het secundair onderwijs op het Zweedse, in die zin dat keuzes voor specifieke type onderwijs worden uitgesteld tot het einde van de leerplichtige leeftijd. Kinderen zijn leerplichtig van hun 5^e tot hun 16^e jaar. De basisschool (Primary School) loopt tot 11 jaar en het secundair onderwijs (Secondary School) tot minimaal 16 en maximaal 18 jaar. Aan het eind van de leerplichtige periode wordt een examen afgenomen (General Certificate of Secondary Education). De

⁵ De beschrijving richt zich op Engeland en Wales, en niet op de situatie in Schotland en Noord-Ierland (die overigens niet erg verschilt van die in Engeland en Wales).

behaalde cijfers vormen een basis voor de keuze voor de vorm van vervolgonderwijs. Dit vervolgonderwijs kan ofwel een algemeen karakter hebben (Sixth Form) of een meer beroepsgericht karakter (Further Education College). Een belangrijk kenmerk van de Britse situatie is de rol die privaat onderwijs speelt in het secundair (maar ook in het tertiair) onderwijs. Zo'n 10 à 15 procent van de 5- tot 16-jarigen zou een private school bezoeken.

Het tertiair onderwijs kent verschillende vormen, hoewel de integratie sinds de Further and Higher Education Act van 1992 duidelijk is toegenomen. Sindsdien heten vele HBO-instellingen (Polytechnics) ook universiteit, maar zij onderscheiden zich van de 'oude' universiteiten door een duidelijk beroepsgericht aanbod. Van belang is verder dat de selectie sterk competitief is. Met name gerenommeerde 'oude' universiteiten selecteren studenten voor een belangrijk deel op basis van hun prestaties in het secundair onderwijs. De universiteiten hanteren het BaMa-stelsel, met drie-jarige Bachelor en vier-jarige Master opleidingen. Daarnaast vindt er (mede op basis van het in 1997 verschenen Dearing Report) een sterke groei van kortere, meer beroepsgerichte opleidingen plaats. Iets meer dan 10% van de scholieren in het tertiair onderwijs volgt dergelijke twee-jarige opleidingen.

De mate van stratificatie in het Britse systeem is duidelijk minder dan in het Nederlandse systeem, maar tegelijkertijd sterker dan in het Zweedse. De laatste jaren heeft de overheid een reeks van maatregelen genomen om de overgang van onderwijs naar de arbeidsmarkt te verbeteren. In het secundair onderwijs zijn deze maatregelen erop gericht om de verschillen tussen algemeen en beroepsgericht vervolgonderwijs te verkleinen door nieuwe 'hybride' kwalificaties mogelijk te maken. In het tertiair onderwijs vervullen de korte beroepsgerichte opleidingen in dit opzicht een belangrijke rol. Tenslotte moet de door de regering-Blair ontwikkelde 'New Deal' genoemd worden. Werkloze jongeren tussen de 18 en 24 jaar krijgen een baan aangeboden met aanvullende opleiding of kunnen instromen in een voltijds trainingprogramma dat resulteert in een bruikbaar diploma. Over het succes van deze maatregelen bestaat echter nog geen duidelijkheid.

Spanje. In Spanje loopt de leerplicht van 6 tot 16 jaar. De periode van 12 tot 16 vormt het verplichte secundaire onderwijs (Educacion Secundaria Obligatoria). In deze fase ligt de nadruk sterk op algemene vakken en biedt het curriculum slechts weinig ruimte voor beroepsgerichte vakken. Na afronding van het ESO kan men doorstromen naar het Bachillerato, dat voorbereid op het universitair onderwijs, of kiezen voor een beroepsgerichte opleiding van anderhalf à twee jaar. Deze beroepsgerichte opleidingen bestaan meestal pas sinds de jaren negentig. Spanje kent een mix van openbaar, bijzonder en

privaat onderwijs (Dronkers en Robert, 2004). Ongeveer de helft van de leerlingen volgt openbaar onderwijs en slechts een klein percentage volgt privaat onderwijs.

Het tertiair onderwijs speelt zich grotendeels binnen universiteiten af. Beroepsgericht tertiair onderwijs staat nog in de kinderschoenen en biedt opleidingen met een duur van twee jaar. Aan de universiteit kunnen drie diploma's behaald worden, te weten het Diplomada na drie jaar, het Licenciado na vier jaar en het Master na vijf of zes jaar.

Het onderwijssysteem in Spanje is niet bijzonder gestratificeerd. Het wordt verder gekenmerkt door de geringe aanwezigheid van beroepsgerichte opleidingen. Pas in de jaren negentig is begonnen met het uitbouwen van het beroepsgerichte onderwijs, wat impliceert dat de aansluiting van het onderwijs op de arbeidsmarkt nog weinig ontwikkeld is. Om deze aansluiting te verbeteren is een inventarisatie gemaakt van de kwalificaties die nodig zijn voor specifieke beroepen (Catalogo Nacional de Cualificaciones Profesionales). Op basis hiervan worden trainingsmodules ontwikkeld die scholieren moeten helpen om de benodigde kwalificaties te verwerven.

4.3.1.2 Financiële arrangementen

De toegankelijkheid van het onderwijssysteem hangt af van drie factoren, te weten de kosten die aan het mogen volgen van onderwijs als zodanig zijn verbonden, kosten van levensonderhoud en de beschikbaarstelling van financiële middelen ter dekking van beide typen kosten. Bij de landsgewijze bespreking van deze aspecten zal steeds afzonderlijk aandacht worden besteed aan het secundair en het tertiair onderwijs, waarbij de nadruk zal liggen op het tertiair onderwijs. Bij de bespreking van het studiefinancieringstelsel in het tertiair onderwijs baseren wij ons op een publicatie van Daniel, Schwarz en Teichler (1999) die gegevens uit 1997 presenteren. Waar nodig zullen wij veranderingen sinds die datum vermelden.

Zweden. Het volgen van secundair onderwijs is gratis. Voor scholieren in het hoger secundair onderwijs is er een studiefinancieringssysteem langs dezelfde lijnen als dat in het tertiair onderwijs (zie onder), maar het vergoedingenniveau is lager. Iedere student ontvangt een bijdrage van ongeveer 100 euro⁶. Ook voor het volgen van tertiair onderwijs is geen school- of collegegeld vereist, maar wel is er sprake van een geringe registratievergoeding. Alle studenten komen in aanmerking voor een studiebeurs. Deze beurs bestaat deels uit een gift en deels uit een lening. Anno 2004 bedroeg het rentepercentage van de lening 3,1 procent.

Terugbetaling geschiedt over een periode van 25 jaar. Armlastige burgers hoeven maximaal vijf procent van hun inkomen aan terugbetaling per jaar te besteden. De hoogte van de beurs is niet afhankelijk van het inkomen van de ouders of de partner van de student, maar wel deels van het eigen inkomen van de student. Ligt het inkomen boven deze inkomensgrens, dan wordt de hoogte van de beurs beperkt. Uit de gegevens in Tabel 4.4 blijkt dat het studiefinancieringssysteem in Zweden in vergelijking met de meeste andere Europese landen als genereus kan worden omschreven. De maximale hoogte van de gift bedroeg in 1997 € 223, met daarnaast de mogelijkheid om zo'n € 580 als lening te ontvangen. Het maximale bedrag dat studenten als toelage konden ontvangen was derhalve zo'n € 800. Dit bedrag is hoger dan de gemiddelde Zweedse student volgens de onderzoekers maandelijks kwijt was aan totale kosten voor hun levensonderhoud. In 1997 ontving bijna 80 procent van de studenten een toelage. Gemiddeld ontvingen zij bijna € 450 per maand aan toelage, wat bijna driekwart van de gemiddelde kosten van levensonderhoud van studenten uitmaakt. Anno 2004 is het maximale bedrag dat Zweedse studenten aan gift ontvangen iets hoger dan in 1997 (€ 261), maar het maximale bedrag dat zij aan lening ontvangen lager (€498)⁷.

Nederland. Het volgen van onderwijs is gedurende de leerplichtige leeftijd gratis. Vanaf het 16^e jaar dient € 936 schoolgeld per jaar te worden betaald in het voortgezet onderwijs. In het tertiair onderwijs dient jaarlijks € 1476 aan collegegeld te worden betaald. Vanaf 18 jaar heeft men recht op studiefinanciering. In 1997 ontving bijna 85 procent van alle studenten studiefinanciering, wat het hoogste percentage in Europa was. Ook de gemiddelde bijdrage per student was aanzienlijk, met € 371 per student die studiefinanciering ontving. De maximale studiefinanciering was echter niet kostendekkend. Dit komt onder meer doordat Nederlandse studenten, in vergelijking met Zweedse studenten, aanmerkelijk meer collegegeld dienden te betalen. Anno 2004 lijkt de situatie van Nederlandse studenten in vergelijking met Zweedse studenten echter duidelijk verbeterd. Een uitwonende student ontvangt € 228 aan basis prestatiebeurs en een thuiswonende student € 74. Deze beurs kan, afhankelijk van het inkomen van de ouders, maximaal met € 237 aan extra prestatiebeurs worden verhoogd. Daarbovenop geldt een maximum aan leenbedrag van € 253. In totaal kan een uitwonende student derhalve maximaal € 718 aan studiefinanciering ontvangen (informatie IB-groep). In verhouding tot Zweden is het gift-gedeelte in het Nederlandse systeem hoger en het leengedeelte geringer. Daarnaast is een fors deel van de gift in het Nederlandse systeem afhankelijk van het inkomen van de ouders, wat in het Zweedse systeem niet het geval is. In Nederland is het rentepercentage voor het rentedragend deel van de beurs 3,35. Bij aflossing kunnen ex-studenten uitstel vragen bij geringe draagkracht.

⁶ Gebaseerd op gegevens van de Zweeds overheid (Anders Kassman).

⁷ Zie noot 5.

Groot-Brittannië. Secundair onderwijs in het Britse bestel is vrijwel gratis. Weliswaar kunnen scholen leergeld vragen, maar dit komt in vrijwel alle gevallen voor rekening van de overheid. Privaat onderwijs is niet gratis. Volgens de Independent School Council zijn de gemiddelde kosten per kind in private scholen ongeveer € 12500 per jaar, inclusief kost en inwoning. Het collegegeld aan universiteiten varieert per universiteit, van minimaal € 1200 tot maximaal € 4500. De maximumbijdrage die van studenten wordt verwacht is ongeveer € 1675 (informatie Ministerie van Financiën). Wat studiefinanciering betreft, gold in 1997 dat ongeveer 70 procent van de Britse studenten een vorm van ondersteuning ontving. Het gemiddelde bedrag dat men ontving in 1997 was echter minstens twee maal zo weinig als in Zweden en Nederland. Daar staat tegenover dat de kosten van levensonderhoud ook geringer ingeschat werden. Echter, na 1997 is het collegegeld aanmerkelijk verhoogd, wat de financiële situatie van Britse studenten negatief zal hebben beïnvloed. Dat Britse studenten in 1997 aanmerkelijk slechter af waren dan hun Zweedse en Nederlandse collega's blijkt duidelijk wanneer de totale studiefinanciering per ingeschreven student wordt vergeleken. Dit bedrag was bijna drie keer zo hoog in Zweden en Nederland als in Groot-Brittannië. Anno 2004 is het maximum bedrag dat Britse studenten aan gift kunnen ontvangen €1500 per jaar, maar dit bedrag is afhankelijk van het inkomen van de ouders en loopt terug naar € 0 bij een inkomen van meer dan ongeveer € 30000 per jaar. Daarbovenop kunnen studenten een lening afsluiten waarvan de hoogte ook afhankelijk is van het inkomen van de ouders. Uitwonende studenten (excl. Londen) ontvangen zo'n € 510 per maand, uitwonende studenten in Londen ongeveer € 630 en thuiswonende studenten € 400. Het rentepercentage van deze lening varieert van bank tot bank. Jaarlijks dient negen procent van het inkomen boven 15000 pond te worden terugbetaald totdat de gehele lening is afgelost.

Spanje. Openbare scholen in het secundair onderwijs kennen geen schoolgeld. In het private onderwijs is de bijdrage die moet worden betaald ongeveer € 150 per maand. Collegegeld in het tertiair onderwijs varieert tussen € 600 en € 1000, afhankelijk van de gekozen opleiding. In private universiteiten –waar ongeveer 30 procent van de studenten studeert– varieert het collegegeld van € 1000 tot € 3000. Het systeem van studiefinanciering is zeer beperkt. De in Tabel 4.4 gepresenteerde gegevens uit 1997 laten zien dat minder dan 20 procent van de studenten een toelage ontving en dat de hoogte van deze toelage met ongeveer € 100 per student lager was dan in de andere drie landen. Gerekend over het totaal van alle studenten was de studiefinanciering zelfs slechts € 18 per student. Sinds 1997 lijkt de situatie niet verbeterd. Studiefinanciering is momenteel slechts voor ongeveer vier procent van de Spaanse studenten verkrijgbaar.

Tabel 4.4. Kerngegevens over studiefinanciering in het tertiair onderwijs in Zweden, Nederland, Groot-Brittannië en Spanje, anno 1997 (in €)

	Zweden	Nederland	Groot-Brittannië	Spanje
Maximale gift per student	223	378	208	320
Maximale toelage per student	801	544	359	320
Geschatte kosten per student	610	748	426	440
% studenten met een toelage	79	84	70	18
Gemiddelde toelage per ontvangende student	447	371	188	102
Totale studiefinanciering per ingeschreven student	353	309	132	18

Bron: Daniel, Schwarz & Teichler, 1999.

4.3.1.2 Conclusie

De kenmerken van de onderwijssystemen in de vier besproken landen variëren sterk. In Zweden ligt sterk de nadruk op algemene vorming en op een zeer hoge mate van toegankelijkheid van het onderwijssysteem voor allen. In Nederland ligt de nadruk meer dan in Zweden op een vroege keuze van onderwijspaden en een sterkere mate van beroepsgerichtheid. Daarnaast kent ook Nederland relatief riantere studiefinancieringsregelingen die de toegankelijkheid voor velen garanderen. Groot-Brittannië bevindt zich tussen Nederland en Zweden wat betreft gerichtheid op de arbeidsmarkt en timing van voorsorteren. Het studiefinancieringsstelsel is beperkter en richt zich vooral op de onderkant van de samenleving. In Spanje, tenslotte, staat het beroepsonderwijs nog in de kinderschoenen en ontbreekt studiefinanciering vrijwel geheel.

In hoeverre passen deze institutionele kenmerken bij de in Hoofdstuk 3 geconstateerde feiten? Op diverse punten blijkt de overeenkomst groot te zijn. Uit Hoofdstuk 3 bleek dat het bereikte onderwijsniveau in Zweden hoog is en dat jongeren pas laat het onderwijssysteem verlaten. Tegelijkertijd kiezen relatief veel Zweedse jongeren voor een algemeen vormende opleiding. Dit patroon kan niet los worden gezien van de kenmerken van het Zweedse onderwijssysteem. De genereuze studiefinanciering geeft Zweedse jongeren de gelegenheid om lang te studeren en een hoog opleidingsniveau te behalen. De lange periode van algemeen vormend middelbaar onderwijs maakt verder dat men pas laat (of helemaal niet) opteert voor

een opleiding met een duidelijk beroepsprofiel. Dit verklaart mogelijk ook waarom relatief veel Zweedse jongeren een eerste betaalde baan hebben die niet goed aansluit bij de gevolgde opleidingsrichting (zie Tabel 3.11). Veel specifieke scholing dient wellicht nog plaats te vinden door middel van training 'on the job'. Nederland kent, zo bleek in Hoofdstuk 3, ook een hoog bereikt opleidingsniveau en een late leeftijd bij het verlaten van de arbeidsmarkt, zij het enigszins eerder dan in Zweden. Ook kiezen meer jongeren voor een beroepsgerichte opleiding en is er wat meer differentiatie in bereikt opleidingsniveau dan in Zweden. De lange opleidingsduur hangt waarschijnlijk ook in Nederland samen met de relatief genereuze studiefinancieringsmogelijkheden, terwijl het relatief grote aantal jongeren dat een beroepsgerichte opleiding heeft voltooid een afgeleide is van het stelsel waarin jongeren al vroeg voor een bepaald onderwijstraject moeten kiezen en velen daarbij al het accent leggen op beroepsvoorbereiding. Deze vroege keuze verklaart mogelijk ook de grotere differentiatie in bereikt opleidingsniveau. Een deel van de jongeren kiest al vroeg voor een kort opleidingstraject, terwijl jongeren in Zweden pas later voor een beroepsgericht opleidingstraject kunnen kiezen. Deze laatste doen er dan langer over, maar bereiken ook een hoger algemeen opleidingsniveau dan Nederlandse jongeren. Uit Hoofdstuk 3 kwam voor Groot-Brittannië het beeld op van een relatief laag opleidingsniveau en een forse mate van beroepsgerichtheid. Dat eerste hangt mogelijk samen met de relatief geringe hoogte van de studiefinanciering. Alleen bij een zeer laag inkomen is er relatief veel steun en anders is men al snel op zijn of haar ouders aangewezen. Dat vergroot de stimulans om door te studeren niet. De sterke beroepsgerichtheid die uit Hoofdstuk 3 sprak is minder eenvoudig te duiden, maar komt wellicht voort uit het feit dat relatief veel jongeren kiezen voor beroepsgerichte onderwijstrajecten binnen Further Education Institutions. Spanje, tenslotte, werd in Hoofdstuk 3 gekarakteriseerd door een duidelijke polarisatie. Veel jongeren die vroeg het onderwijssysteem verlaten tegenover velen die juist lang doorstuderen. Ook hier lijkt het studiefinancieringsstelsel een beslissende rol te spelen. Als men niet op de familie kan terugvallen ter bekostiging van het onderwijs is het volgen van tertiair onderwijs vrijwel onmogelijk. Daarnaast zal het feit dat het beroepsgerichte onderwijs weinig ontwikkeld is, voor jongeren met weinig onderwijskansen een extra reden vormen om reeds vroeg het onderwijssysteem te verlaten, aangezien onderwijsvormen die hun positie op de arbeidsmarkt kunnen verbeteren nauwelijks voor handen zijn.

4.3.2 Arbeidsmarkt

Institutionele arrangementen met betrekking tot de arbeidsmarkt vallen uiteen in twee hoofdtypen, te weten financiële vergoedingen bij werkloosheid en beleidsmaatregelen om werkloze jongeren aan een baan te helpen. Daarnaast is het voor jongeren van groot belang in

welke mate de arbeidsmarkt gekenmerkt wordt door deregulering. Breen en Buchmann (2002) suggereren bij voorbeeld dat de mate waarin zittende werknemers door de overheid worden beschermd de belangrijkste factor is die de positie van jongeren op de arbeidsmarkt beïnvloedt. Als deze bescherming hoog is zullen werkgevers terughoudend zijn in het aannemen van nieuwe jonge werknemers. Is deze bescherming gering, dan zullen werkgevers veel sneller geneigd zijn jongeren aan te stellen. In de twee volgende subparagrafen wordt aandacht besteed aan de uitkeringsregimes in Zweden, Nederland, Groot-Brittannië en Spanje, terwijl in de slotparagraaf ook de mate van protectie van werknemers mede in de beschouwing wordt betrokken. Deze bespreking is vooral gebaseerd op de informatie uit Vielle en Walthery (2003).

4.3.2.1 Financiële vergoedingen bij werkloosheid

Financiële regelingen bij werkloosheid vallen in de meeste landen uiteen in twee typen, te weten uitkeringen in het kader van een verzekering waarvoor alle werkenden premies betalen en uitkeringen voor diegenen die geen recht (meer) hebben op een uitkering in het kader van het verzekeringsstelsel. Daarnaast is het voor de positie van jongeren van belang om zicht te krijgen op de mate waarin en de leeftijd waarboven zij recht hebben op participatie in deze regelingen.

Tabel 4.5. Kenmerken van werkloosheidsuitkeringen in Zweden, Nederland, Groot-Brittannië en Spanje, rond 2003

	Zweden	Nederland	Groot-Brittannië	Spanje
		€ 576 per maand voor alleenstaanden, €806 voor alleenstaande ouder, € 1153 voor samenwonenden , €199 voor alleenstaanden onder de 21 jaar	€ 85 per week voor alleenstaanden, € 133 voor paren, € 51 voor 16-17 jarigen en €66 voor 18-24 jarigen	€ 180 à € 270 per maand, afhankelijk van gezinsgrootte
Minimum- uitkering	€ 34 per dag voor 20+			
Hoogte WW	80% met een	70% van	€ 85 per week	70% gedurende

	maximum van € 79 voor de eerste 100 dagen, € 74 daarna	minimumloon als 26 weken gedurende de laatste 39 weken gewerkt; 70% van laatstverdiende loon als 26 uit 39 en vier jaar gedurende de laatste 5 jaar gewerkt	voor 25+, € 51 voor 16-17 jarigen en € 66 voor 18-24 jarigen	de 1 ^e 6 maanden, 60% daarna; er is een plafond van ongeveer € 1000 per maand
Duur WW	300 dagen	Minimaal half jaar en maximaal 5 jaar	182 dagen met 3 wachtdagen	1/3 van de periode waarover bijdrage is betaald met een maximum van 720 dagen
Voorwaarden WW	Zes maanden werk gedurende minstens 70 uur per maand	Minimaal 26 weken gewerkt gedurende de afgelopen 39 weken	Voldoende verzekeringscontributies gedurende afgelopen 2 jaar	Minimaal 360 dagen gewerkt in de afgelopen 6 jaar
Zelfstandigen recht op WW	Ja	Nee	Soms	Nee

Bronnen: Vielle & Walthery (2003), website NL Ministerie van Sociale Zaken, website UK Department for Work and Pensions.

Zweden. Bij werkloosheid hebben Zweden recht op een uitkering van 80 procent van het gemiddelde inkomen gedurende het laatste jaar. De duur van deze werkloosheidsuitkering is 300 dagen. Het recht op deze 'Inkomstbortfallsförsäkring' geldt indien men het afgelopen half jaar werkzaam is geweest en minstens 70 uur per maand heeft gewerkt of indien men in het afgelopen half jaar 450 uur heeft gewerkt en minimaal 45 uur per maand gedurende het afgelopen jaar. Bovendien dient men minimaal 12 opeenvolgende maanden lid te zijn van een verzekeringsfonds. Het recht op een uitkering is niet beperkt tot werknemers, maar geldt

ook voor zelfstandigen, voor personen die een stage of een opleiding hebben gevolgd in het kader van een werkgelegenheidsprogramma, voor personen die ouderschapsverlof hebben gehad en voor personen die financiële ondersteuning hebben gekregen bij het opzetten van een eigen bedrijf. De eis van minimaal 70 uur per maand heeft echter als gevolg dat part-time werkenden die minder dan 17,5 uur per week werken geen recht hebben op een uitkering. Zij die geen recht (meer) hebben op een uitkering in het kader van de 'Inkomstbortfallsförsäkring' kunnen een beroep doen op de 'Grundförsäkring'. Dit is een uitkering van € 34 per dag voor een ieder die zich beschikbaar houdt voor de arbeidsmarkt. De minimumleeftijd om voor deze uitkering in aanmerking te komen is 20 jaar.

Nederland. Bij werkloosheid hangt het niveau van de uitkering af van de duur van de arbeidsgeschiedenis van de betrokkenen. Wanneer werklozen gedurende de afgelopen 39 weken minder dan 26 weken hebben gewerkt, komen zij niet in aanmerking voor een werkloosheidsuitkering, maar zijn aangewezen op bijstand. Bijstand is beschikbaar voor jongeren van 18 jaar of ouder en is € 576 voor alleenstaanden, € 806 voor alleenstaande ouders en € 1153 voor samenwonende paren. Voor jongeren onder de 21 jaar zijn de bedragen lager. Zo ontvangen alleenstaanden tussen de 18 en 20 jaar € 199 per maand. Wanneer personen in de afgelopen 39 weken 26 weken hebben gewerkt, maar minder dan vier jaar en 52 dagen in de laatste vijf jaar, dan komt men in aanmerking voor een kortdurende uitkering. Deze uitkering heeft een lengte van zes maanden en bedraagt 70 procent van het minimumloon. Voor 18-jarigen betekent dit € 402 per maand. Dit loopt op tot € 886 voor personen van 25 jaar en ouder. Wanneer personen in de afgelopen vijf jaar wel meer dan 4 jaar en 52 dagen hebben gewerkt, komen zij in aanmerking voor een loongerelateerde uitkering. Deze bedraagt 70 procent van het laatst verdiende loon. De duur van deze uitkering hangt af van de duur van de arbeidsgeschiedenis. Na afloop van deze loongerelateerde uitkering, hebben uitkeringsgerechtigden nog gedurende twee jaar recht op een vervolgutkering van 70 procent van het minimumloon. Vanwege het feit dat de meeste jongeren nog weinig arbeidservaring hebben, komen zij zelden in aanmerking voor loongerelateerde en vervolgutkeringen. Zelfstandigen zijn uitgesloten van het ontvangen van werkloosheidsuitkeringen.

Groot-Brittannië. Werkloosheidsuitkeringen in Groot-Brittannië vallen uiteen in twee typen, te weten verzekeringsuitkeringen (contribution-based jobseeker's allowance of 'JSA') en werkloosheidsondersteuning (income-based jobseeker's allowance of 'ib-JSA'). De grootste groep werklozen (73 procent) ontvangt ib-JSA, 17 procent ontvangt JSA en de resterende tien procent ontvangt in het geheel geen uitkering. Voor ib-JSA komen alle werklozen met een inkomen onder het minimum-inkomen in aanmerking. De hoogte van de uitkering is € 85

per week voor alleenstaanden en € 133 voor paren van boven de 25 jaar. De uitkering voor jongeren onder de 25 is lager en bedraagt € 51 voor 16- en 17-jarige alleenstaanden en € 66 voor 18- tot en met 24-jarige alleenstaanden. De hoogte van de uitkeringen voor de JSA is hetzelfde als die voor de ib-JSA. Het verschil met de ib-JSA is echter dat de JSA onafhankelijk van het inkomen van de werkloze is. Ontvangst van JSA is afhankelijk van de contributies die werkenden aan het verzekeringsfonds hebben bijgedragen. Dit impliceert in de meeste gevallen dat men minimaal twee jaar werkzaam moet zijn geweest voordat men in aanmerking komt voor JSA. Dit impliceert dat jongeren van 16 en 17 jaar zelden voor een JSA-uitkering in aanmerking komen. De duur van deze uitkering is 182 dagen.

Spanje. Ook in Spanje is er een onderscheid tussen werkloosheidsuitkeringen gebaseerd op een verzekering gefinancierd door bijdragen van werkgevers en werknemers en werkloosheidsondersteuning gefinancierd door de overheid. Een werkloosheidsuitkering kan worden aangevraagd door een ieder van 16 jaar en ouder die minimaal 360 dagen heeft gewerkt tijdens de laatste zes jaar. De duur van de uitkering is éénderde van de gewerkte periode en kan derhalve variëren van vier maanden tot twee jaar. De hoogte van de uitkering is 70 procent van het laatst verdiende inkomen gedurende de eerste zes maanden en 60 procent van het laatst verdiende inkomen gedurende de rest van de uitkeringsperiode. Er is een plafond aan de uitkering variërend van 170 tot 220 procent van het minimumloon, afhankelijk van de gezinssituatie van de betrokkene. Ongeveer 53 procent van de werklozen kan aanspraak maken op deze uitkering. Door de koppeling van uitkeringsduur aan de arbeidsgeschiedenis is het voor jongeren moeilijk om een substantieel beroep op deze uitkering te kunnen doen. Werklozen die te weinig bijgedragen hebben om in aanmerking voor een werkloosheidsuitkering te komen of van wie de uitkeringstermijn is verstreken kunnen een beroep doen op werkloosheidsondersteuning. Deze regeling geldt ook voor personen die minder dan 75 procent van het minimuminkomen verdienen. De hoogte van deze steun is 75 procent van het minimumloon.

4.3.2.2 Arbeidsmarktbeleid gericht op jongeren

In deze subparagraaf wordt aandacht besteed aan de beleidsmaatregelen die Zweden, Nederland, Groot-Brittannië en Spanje nemen om de jeugdwerkloosheid terug te dringen. De basis voor deze bespreking vormen nationale evaluatierapporten van de diverse regeringen in het kader van de evaluatie van de Europese Werkgelegenheid Strategie door het Directoraat-Generaal voor Werkgelegenheid en Sociale Zaken van de Europese Unie⁸. Voor alle EU-

⁸ Rapporten zijn te downloaden van de website van het Directoraat-Generaal, http://europa.eu.int/comm/employment_social/employment_strategy/eval/.

landen geldt dat zij geacht worden om in het kader van afspraken binnen de Europese Unie te komen tot activeringsmaatregelen waarbij jeugdige werklozen binnen zes maanden begeleiding ontvangen bij hun pogingen betaalde arbeid te verwerven. De wijze waarop en de mate waarin dit beleid succesvol is, varieert echter sterk per land.

Zweden. De Zweedse regering heeft als een belangrijke beleidsdoelstelling dat niemand onder de 25 jaar langer dan 100 dagen ‘openlijk’ werkloos mag zijn. Twee plannen vormen centrale elementen om deze doelstelling te realiseren, te weten het gemeentelijk jeugdprogramma dat zich richt op jongeren onder de 20 jaar en het jeugdgarantieplan gericht op jongeren tussen de 20 en 24 jaar. Het gemeentelijk jeugdprogramma wordt uitgevoerd door gemeenten. Met het arbeidsbureau worden afspraken gemaakt om activiteiten te organiseren die de toegang tot de arbeidsmarkt voor jongeren moeten verbeteren. Dit programma richt zich vooral op het aanbieden van trainingsfaciliteiten aan jongeren. Het jeugdgarantieplan voorziet er in dat —wanneer het arbeidsbureau er niet in is geslaagd om een jongere binnen 90 dagen van een geschikte baan of trainingsprogramma te voorzien— de gemeente deze verantwoordelijkheid overneemt. Binnen tien dagen dient de gemeente een motiverend en ontwikkelingsgericht voltijds programma aan de jongere aan te bieden. Over het succes van deze plannen bestaat geen duidelijkheid. Aanvullend aan deze speciaal op jongeren gerichte plannen kunnen jongeren mogelijk profiteren van algemene beleidsinstrumenten gericht op het terugdringen van de werkloosheid, zoals werkervaringsprogramma’s, werkplaatsingsprogramma’s en programma’s voor startende zelfstandigen.

Nederland. In Nederland functioneert sinds 1998 de Wet Inschakeling Werkzoekenden (WIW), die zich richt op het weer aan werk helpen van specifieke groepen waaronder jeugdwerklozen. Deze wet vervangt eerdere initiatieven zoals de Melkert-banen en het Jeugdwerkgarantieplan. Met jongeren onder de 23 jaar wordt binnen zes maanden na de start van een werkloosheidsperiode een traject uitgestippeld dat tot een nieuwe baan dient te leiden. Scholing, cursussen en gesubsidieerde arbeid kunnen onderdeel uitmaken van dit traject (Zijl et al., 2002). Binnen dit traject spelen drie typen gesubsidieerde arbeid een rol, te weten WIW-werkervaringsplaatsen, WIW-banen en ID-banen. In het kader van werkervaringsplaatsen kunnen werkgevers in aanmerking komen voor een subsidie op de loonkosten indien zij een werkloze jongere in dienst nemen. Bij een WIW-baan wordt een werkloze aangesteld door de gemeente en te werk gesteld in de publieke, non-profit of private sector. De werkgever betaald een bijdrage aan de gemeente in de loonkosten. Dit gebeurt op een arbeidscontract van maximaal twee jaar. ID-banen hebben een zelfde opzet als de WIW-banen maar met een (semi-)permanente duur. Naast deze initiatieven is er door de

Nederlandse overheid een Taskforce Jeugdwerkloosheid in het leven geroepen die initiatieven moet ontplooien om jongeren aan het werk te helpen.

Groot-Brittannië. In Groot-Brittannië heeft de regering sinds 1997 een aantal programma's de zgn. New Deal's ontwikkeld speciaal gericht op jongeren. Eén van deze programma's is de 'New Deal for Young People'. Doel van dit programma dat zich richt op personen onder 25 jaar is dat jongeren uiterlijk na zes maanden werkloosheid gedurende vier maanden persoonlijke assistentie ontvangen bij het zoeken naar werk. Is dit na vier maanden nog niet gelukt, dan is er de keuze uit vier opties, te weten:

- Gesubsidieerd werk gedurende zes maanden;
- Vrijwilligerswerk gedurende maximaal zes maanden;
- Participatie in de Environment Task Force voor maximaal zes maanden;
- Voltijds onderwijs of training gedurende maximaal twaalf maanden.

Mocht het na deze periode niet gelukt zijn betaalde arbeid te vinden, dan vindt verdere intensieve begeleiding plaats. Sinds de introductie van de NDYP is de jeugdwerkloosheid met een duur van zes maanden of meer met 66 procent gedaald en is de jeugdwerkloosheid met een duur van meer dan een jaar praktisch verdwenen. Van alle jongeren die via de NDYP een betaalde baan vindt, geldt dat acht procent een gesubsidieerde baan en 92 procent een ongesubsidieerde baan vindt (ECOTEC, z.j.).

Spanje. In Spanje lijkt de infrastructuur om het Europese beleid ter activering van jeugdige werklozen adequaat uit te voeren nogal aan de magere kant. Er bestaat een subsidieprogramma dat het aanstellen van jeugdige werklozen door zelfstandige ondernemers vergemakkelijkt, en de mogelijkheid om werklozen te werk te stellen in publieke programma's. Van alle in 2003 bemiddelde jeugdige werklozen ontving bijna de helft echter niet meer dan advies en begeleiding, terwijl ongeveer een derde een beroepsgerichte training ontving (National Action Plan, 2003). Over het succes van deze programma's bestaat geen duidelijkheid.

4.3.2.3 Conclusies

De arbeidsmarktpositie van jongeren blijkt in alle vier de hier vergeleken landen zwak in vergelijking met ouderen. De eisen die gesteld worden om in aanmerking te komen voor een werkloosheidsuitkering maken dat jongeren in geval van werkloosheid zelden aan de minimumvereisten zullen voldoen en derhalve direct of na korte tijd zullen terugvallen in

bijstandregelingen die slechts een geringe financiële ondersteuning bieden. Tussen de landen bestaan echter wel duidelijke gradaties in hoe zwak de arbeidsmarktpositie van jongeren precies is. Naar verhouding lijkt deze het zwakst in Spanje, waar uitkeringen op een zeer laag niveau liggen. Dit geldt niet alleen voor de minimumuitkering, maar ook voor de hoogte van de WW indien men daar wel voor in aanmerking komt. Ook geldt in Spanje de regel dat men minstens een jaar gewerkt moet hebben om in aanmerking te komen voor een WW-gerelateerde uitkering. In Groot-Brittannië liggen de uitkeringen op een iets hoger niveau dan in Spanje, maar de duur van een WW-gerelateerde uitkering is beperkt tot ongeveer driekwart jaar. Om in aanmerking te komen voor een uitkering die niet-inkomensafhankelijk is, dient men bovendien minimaal gedurende twee jaar contributies te hebben betaald. In Nederland liggen de uitkeringsniveaus duidelijk op een aanmerkelijk hoger niveau dan in Groot-Brittannië. Wel is het in Nederland erg lastig voor jongeren om een WW-uitkering te ontvangen die gerelateerd is aan het laatst verdiende inkomen, omdat men daarvoor minimaal vier jaar gedurende de laatste vijf jaar moet hebben gewerkt. Veel jongeren voldoen niet aan deze eis. Verder dient opgemerkt te worden dat het bijstandsniveau voor jongeren onder de 21 jaar zo laag is dat deze jongeren niet in staat zijn om zonder aanvullende middelen een zelfstandig huishouden te stichten. De Zweedse regelingen, ten slotte, zijn financieel iets ruimhartiger dan die in Nederland, maar tevens is de maximale uitkeringsduur korter dan in Nederland.

Het arbeidsmarktbeleid gericht op jongeren is de afgelopen tien jaar in vrijwel alle Europese landen van de grond gekomen. Echter, ook op dit punt bestaan er nog forse verschillen binnen Europa. In Nederland lijkt het beleid om jongeren binnen zes maanden na de aanvang van een werkloosheidsperiode weer op een traject naar baan of scholing te zetten het best aan te slaan, maar ook in Zweden en in Groot-Brittannië zijn op dit vlak in de afgelopen jaren belangrijke stappen gezet. Met name in Groot-Brittannië lijkt dit beleid duidelijk vruchten af te werpen. In Spanje blijkt het beleid de implementatiefase nog niet echt bereikt te hebben. Begeleiding van werkloze jongeren blijft in dit land vaak beperkt tot een sporadisch gesprek.

De arbeidsmarktpositie van jongeren wordt natuurlijk niet alleen bepaald door het overheidsbeleid wat betreft de financiële en instrumentele ondersteuning bij werkloosheid. Dit zijn echter wel belangrijke directe instrumenten die de overheid tot zijn beschikking heeft om jongeren te helpen een positie te verwerven in onze samenleving. Daarnaast gebeurt dat natuurlijk ook op indirecte manieren. Zo suggereren Breen en Buchmann (2002) dat de mate waarin de overheid zittend personeel bescherming biedt van invloed is op de positie van jongeren. Naarmate het voor werkgevers lastiger is om zittend personeel te ontslaan, zullen

werkgevers terughoudender zijn bij het (vast) aanstellen van jongeren. Hier speelt verder een rol dat werkgevers als gevolg van het proces van globalisering (Blossfeld, in druk) sterker dan in het verleden geneigd zijn om nieuw personeel flexibele arbeidscontracten aan te bieden. Uiteraard zijn de meeste personeelsleden die dit treft jongeren. Deze tendens naar flexibele arbeidscontracten verhoogt niet alleen de kans dat jongeren met periodes van werkloosheid geconfronteerd worden, maar tevens de kans dat zij onvoldoende rechten hebben opgebouwd om een inkomensafhankelijke uitkering te ontvangen, met alle gevolgen voor de hoogte van hun uitkering van dien.

4.3.3 Huisvesting

De huisvestingssituatie van jongeren is een thema waarover weinig documentatie beschikbaar is. Dat bleek reeds in Hoofdstuk 3, maar dat geldt ook daar waar het de uitwerking van institutionele regelingen op dit terrein op het leven van jongeren betreft. Veel regelingen, zoals rond huursubsidie, zijn niet specifiek op jongeren gericht, hoewel deze laatsten daar wel gebruik van kunnen maken. Over hun gebruik van dit type voorzieningen is echter weinig tot niets bekend. In deze paragraaf zal daarom in globale zin gesproken worden over een aantal aspecten van het huisvestingsbeleid waarvan verwacht mag worden dat het jongeren in de vier bestudeerde landen raakt. Enkele kerncijfers staan weergegeven in Tabel 4.6.

Zweden. In Zweden bestaat ongeveer 60 procent van de woningvoorraad uit koopwoningen. Daarbij dient echter aangetekend te worden dat een deel (18 procent) een vorm van coöperatief bezit vormt. Deze vorm van bezit geldt voor eigenaren van appartementen. Volgens de Zweedse wet is het niet mogelijk eigenaar te zijn van een apart appartement. Alle bewoners van een appartementencomplex vormen daarom een coöperatieve vereniging die tezamen eigenaar is van het gebouw. De sociale huursector omvat ongeveer 20 procent van de totale woningvoorraad, ongeveer even veel als de omvang van de private huursector. Bijzonder aan de Zweedse situatie is dat er geen inkomenseisen zijn om in aanmerking te kunnen komen voor een woning in de sociale huursector. Vooral in delen van het land met een hoge bevolkingsdruk leidt dit tot lange wachtlijsten. Huizenprijzen zijn relatief hoog in Zweden en de huisvestingskosten zijn de afgelopen jaren behoorlijk gestegen (meer dan 20 procent tussen 2000 en 2003). Dit weerspiegelt het feit dat de Zweedse overheid het afgelopen decennium relatief weinig heeft geïnvesteerd in grote nieuwbouw- en renovatieprojecten. Het aantal nieuwe woningen dat er in 2002 is bijgekomen is lager dan in Nederland, Groot-Brittannië en Spanje. Voor gezinnen en jongeren bestaat er de

mogelijkheid om voor huursubsidie in aanmerking te komen. Zeven procent van de huishoudens ontvangt een dergelijke bijdrage. Hoeveel procent hiervan bij jongeren terecht komt, en welk bedrag aan subsidie zij ontvangen is niet bekend. Het feit dat relatief veel jongeren in Zweden al op jonge leeftijd het ouderlijk huis verlaten, suggereert dat er voor jongeren wel degelijk mogelijkheden bestaan om aan woonruimte te komen. Deze woonruimte hoeft natuurlijk niet zelfstandig te zijn; men kan bij een hospita inwonen of in een studentenflat. Dat er in deze laatste sector problemen bestaan, kan worden afgeleid uit het feit dat de BTW op studentenhuysvesting in 2003 is verlaagd en dat de overheid de investeringen in studentenhuysvesting in 2003 fors heeft verhoogd.

Tabel 4.6. Kerngegevens over huysvesting in Zweden, Nederland, Groot-Brittannië en Spanje, rond 2000

	Zweden	Nederland	Groot-Brittannië	Spanje
Verdeling woningvoorraad naar sector	42% eigen woning 18% coöperatief 20% private huur 20% sociale huur	53% eigen woning 11% private huur 35% sociale huur	69% eigen woning 10% private huur 21% sociale huur	83% eigen woning 15% private huur 2% sociale huur
Aantal nieuwe woningen per 1000 inwoners	2,2	4,1	3,1	10,2
Percentage huishoudens met huursubsidie	7%	14%	19%	12%
Gemiddelde prijs voor huurwoning per jaar	€ 5270	€ 4380	€ 5786	n.b.
Toename huysvestingskosten 2000-2003	21%	12%	45%	57%

n.b. = niet bekend.

Bronnen: Denmark National Agency for Enterprise and Housing (2003).

Nederland. In Nederland is de koopsector ondanks een spectaculaire groei in de afgelopen decennia in vergelijkend perspectief nog steeds relatief gering van omvang. Iets meer dan de

helpt van de woningvoorraad betreft koopwoningen. De sociale huursector in Nederland is met ongeveer éénderde van de totale woningvoorraad aanmerkelijk groter dan in de andere landen. In verhouding met de andere in dit overzicht opgenomen landen is de ontwikkeling in de huisvestingskosten in de afgelopen jaren relatief gematigd geweest. De toename van 12 procent is slechts iets hoger dan de inflatie. Ook de gemiddelde kosten van een huurwoning liggen in Nederland lager dan in Zweden of Groot-Brittannië. Veertien procent van de huishoudens komt voor huursubsidie in aanmerking. Ook voor Nederland geldt dat het onbekend is hoeveel jongeren hiervoor in aanmerking komen. Tenslotte geldt dat de groei van het aantal nieuwe woningen in 2002 weliswaar duidelijk minder is dan gedurende de jaren negentig, maar hoger ligt dan in Zweden en Groot-Brittannië

Groot-Brittannië. In Groot-Brittannië is eigen woningbezit wijd verbreid. Meer dan tweederde van de woningvoorraad bestaat uit koopwoningen. De sociale huursector maakt ongeveer 20 procent van de totale woningvoorraad uit. De gemiddelde lasten voor een huurwoning zijn in Groot-Brittannië hoog, wat zich weerspiegelt in een hoog percentage van de huishoudens dat in aanmerking komt voor huursubsidie, te weten 19 procent. Dit komt ook door het feit dat minder dan een kwart van de bewoners van sociale huurwoningen voltijds werkt. Huursubsidie wordt berekend uitgaande van de te betalen huur. Van dit huurbedrag worden bedragen afgetrokken afhankelijk van het aantal en het inkomen en vermogen van de huisgenoten en van de situatie van de woning. Het overblijvende geldt als huursubsidie. Tussen 2000 en 2003 zijn de huisvestingskosten in Groot-Brittannië sterk gestegen, terwijl de groei van de nieuwbouwsector gering is. Dit maakt het vooral voor minder draagkrachtigen waaronder veel jongeren lastig om een goede positie op de woningmarkt te veroveren.

Spanje. Spanje wordt gekarakteriseerd door een zeer groot aandeel koopwoningen en tevens door een zeer hoog gemiddeld aantal personen per woning, te weten 3,3. Tezamen met de zeer sterke stijging (57 procent) van de woonkosten in de periode 2000-2003 suggereert dit dat de woningmarkt in Spanje weinig mogelijkheden biedt aan jongeren om aan eigen woonruimte te komen. Een lichtpuntje vormt het feit dat in 2002 in Spanje in vergelijking met Zweden, Nederland en Groot-Brittannië relatief veel nieuwe woningen zijn gebouwd.

In alle besproken landen is sprake van een forse toename van de kosten van huisvesting. In Nederland is deze relatief gering, maar vooral in Groot-Brittannië en Spanje is sprake van een enorme stijging. Dit maakt de situatie voor starters op de woningmarkt en dat zijn voor een groot deel jongeren er niet gemakkelijker op. Nederland springt er in verhouding met de

andere landen echter nog het gunstigst uit doordat ons land een relatief grote sociale huursector kent en tevens relatief lage huurprijzen.

4.3.4 Combinatie werk en gezin

Een laatste onderwerp waar in dit overzicht aandacht aan zal worden besteed betreft regelingen rond ouderschap en de combinatie van arbeid en zorg. Voor veel jongeren vormt het ouderschap het sluitstuk van de transitie van jeugd naar volwassenheid. Of men deze gebeurtenis meemaakt, haar timing en de wijze waarop vrouwen vervolgens de zorg voor een kind en betaald werk combineren hangt mogelijk samen met de financiële en zorgarrangementen die beschikbaar zijn om het krijgen van kinderen en het combineren van ouderschap en betaalde arbeid te combineren. In Tabel 4.7 worden enkele belangrijke kenmerken van de beschikbare arrangementen voor Zweden, Nederland, Groot-Brittannië en Spanje gerubriceerd. Deze rubricering is in belangrijke mate gebaseerd op Den Dulk (2001).

Zweden. Het Zweedse model wordt gekenmerkt door een uitgebreid net aan verlof- en opvangregelingen. De duur van het verlof is lang, het is tot op grote hoogte betaald en er is veel publieke kinderopvang. Het systeem begint met maximaal 50 dagen zwangerschapsverlof, tegen 80 procent van het huidige inkomen. Volgend op de geboorte hebben Zweedse ouders recht op een jaar en drie maanden ouderschapsverlof. Gedurende het eerste jaar ontvangen zij 80 procent van hun laatst verdiende inkomen, en gedurende de drie maanden daarna een vast bedrag van ongeveer 10 euro per dag. Een speciaal element in het Zweedse systeem is dat van de totale periode waarop ouders recht hebben minimaal een maand door de vader en een maand door de moeder opgenomen dient te worden. De ouders kunnen onderling bepalen wie de overige dertien maanden opneemt. In de praktijk is dat overigens meestal de moeder (Den Dulk, 2001, p. 45). Financiering van dit systeem vindt plaats via een collectieve verzekering van de werkgevers met een aanvulling door de overheid. Men heeft recht op verlof indien men minimaal zes maanden voor de geboorte van het kind een dienstverband is aangegaan of wanneer men minimaal twaalf maanden gedurende de laatste twee jaar heeft gewerkt. Aanvullend op deze regeling hebben ouders recht op volledig onbetaald verlof gedurende het eerste anderhalve levensjaar van hun kind en op een reductie in werktijd gedurende de eerste acht jaren met 25 procent. Ook deze reductie is onbezoldigd. Naast deze regelingen die het ouders mogelijk moeten maken om de opvoeding van hun kind te combineren met betaalde arbeid, heeft Zweden ook een dekkend stelsel van kinderopvang. Ieder kind onder de 12 jaar heeft recht op een opvangplaats in de publieke kinderopvang. Deze publieke kinderopvang is verder in hoge mate door de staat gesubsidieerd. Den Dulk (2001, p. 47) rapporteert dat in 1998 ouders gemiddeld slechts 14 procent van de werkelijke

kosten betalen. Als sluitstuk op dit systeem bestaat ook in Zweden kinderbijslag. De hoogte anno 2004 ligt rond de 100 euro.

Nederland. In Nederland zijn de verlofregelingen vrij kort, en komen in grote mate ten laste van de ouders zelf. Dit geldt overigens niet voor het startpunt van de verlofregelingen, te weten het zwangerschapsverlof. Dit heeft een duur van ten minste 16 weken, gedurende welke periode een vrouw recht houdt op haar volledige salaris. Sinds 2002 heeft ook de vader recht op tien dagen vaderschapsverlof, op te nemen binnen 30 dagen na de geboorte van zijn kind. Dit verlof wordt vrijwel geheel vergoed door werkgever en overheid. Na de geboorte kunnen zowel de moeder als de vader zes maanden halftijds ouderschapsverlof opnemen. Er bestaat geen wettelijke verplichting voor werkgevers om gedurende deze periode (een deel van) het salaris door te betalen. Wel is het mogelijk dat in CAO's afspraken worden gemaakt tussen werkgevers en werknemers over de gedeeltelijk betaling van het ouderschapsverlof. Zo geldt in de meeste CAO's waar de overheid direct of indirect bij is betrokken, dat 70 of 80 procent van het salaris wordt doorbetaald. Ook bestaat soms de mogelijkheid tot het flexibel opnemen van het totale verlof, bij voorbeeld in de vorm van een kwart verlof gedurende een jaar of voltijds verlof gedurende drie maanden. Het aantal opvangplaatsen in de publieke kinderopvang is niet dekkend, alhoewel het de afgelopen jaren aanmerkelijk is uitgebreid. Hoewel veel kinderopvang in Nederland gesubsidieerd wordt door de overheid en soms ook door de werkgevers, geldt dat anders dan in Zweden de gemiddelde bijdrage van ouders aanzienlijk is. Den Dulk (2001, p. 37) citeert een onderzoek waaruit blijkt dat in 1998 Nederlandse ouders ongeveer 44 procent van de totale kosten van de publieke kinderopvang voor hun rekening nemen. In de laatste jaren is de subsidie van de overheid op de publieke

Tabel 4.7. Kerngegevens over verlof- en publieke kinderopvang in Zweden, Nederland, Groot-Brittannië en Spanje, rond 2000

	Zweden	Nederland	Groot-Brittannië	Spanje
Lengte zwangerschapsverl of	Maximaal 50 dagen voor geboorte	16 weken	18 weken 29 weken als >1 jaar bij zelfde werkgever	16 weken, met max. 4 weken overgedragen aan de vader
Betaling zwangerschapsverl of	80%	100%	1 ^e 16 weken 90%, daarna vast bedrag	100%
Vaderschapsverlof	10 dagen, 80% vergoed	10 dagen, waarvan 3 100%	Geen	2 dagen, 100% vergoed

		vergoed en 7 82%		
Lengte ouderschapsverlof	450 dagen per kind	6 maanden part- time per ouder	3 maanden per ouder	1 jaar met retour- garantie, +2 jaar met beperkte garantie
Betaling ouderschapsverlof	1 jaar lang 80%, daarna vast bedrag	Geen (soms in CAO)	Geen	Geen
Overige verlofregelingen	60 dagen per jaar bij ziekte	Geen	Geen	2 dagen per jaar bij ziekte
Kinderopvang	Recht op plek in publieke opvang van 1-12 jaar	Beperkte capaciteit publieke kinderopvang	Beperkte kinderopvang, gericht op behoefte	Beperkte capaciteit publieke kinderopvang
Arbeidstijdverkort- ing	Recht op 25% reductie als kind onder 8 jaar	Recht op reductie tenzij het werk zich ertegen verzet	Geen	Recht op 50% reductie als kind onder de 6 jaar is
Hoogte kinderbijslag 1 ^e kind (2004)	€ 103 per maand	€ 117 per maand	€ 104 per maand	€ 24 per maand

Bronnen: Den Dulk (2001); Escobedo (1999), informatie websites betrokken landen.

kinderopvang sterk afgenomen waardoor dit percentage ongetwijfeld zal zijn gestegen. Ten slotte hebben ouders in Nederland recht op kinderbijslag. Voor jonge kinderen gaat het om een bedrag van ongeveer 120 euro per maand.

Groot-Brittannië. Het stelsel van voorzieningen voor ouders van jonge kinderen in Groot-Brittannië is beperkt. Belangrijke bouwsteen vormt het zwangerschapsverlof. Dit kent een minimumduur van 18 weken, waarvan de eerste 16 weken tegen 90 procent van het huidige salaris worden betaald en de daaropvolgende periode tegen een vast bedrag. Indien vrouwen minstens twee jaar bij dezelfde werkgever in dienst zijn is de duur van het zwangerschapsverlof 29 weken volgend op de geboorte van het kind. Ouderschapsverlof is pas onder de huidige Labour-regering ingevoerd. Beide ouders mogen maximaal drie maanden verlof opnemen. Dit is echter onbetaald en per jaar mogen slechts vier weken verlof

worden opgenomen, waardoor het onmogelijk wordt het verlof in een aaneengesloten periode op te nemen. Publieke kinderopvang ontbreekt vrijwel geheel in Groot-Brittannië. Eind jaren negentig had slechts een procent van alle jonge kinderen een plaats in een publieke kinderopvang. De meeste ouders moesten een beroep doen op informele opvang. Tenslotte kent ook Groot-Brittannië een financiële tegemoetkoming in de vorm van kinderbijslag. De hoogte ligt, net als in Zweden en Nederland, rond de 100 euro per maand.

Spanje. De situatie in Spanje wat betreft verlofregelingen wordt gekenmerkt door een relatief langdurige periode van potentieel verlof, maar zonder financiële compensatie. Dit geldt niet voor het zwangerschapsverlof. Dat heeft een duur van 16 weken tegen volledige doorbetaling van het salaris. Vier weken van dit verlof kunnen worden overgedragen aan de vader. Ouderschapsverlof is echter volledig onbezoldigd. Wel heeft het een lange duur. Zo heeft een van de beide ouders het recht om onbezoldigd verlof op te nemen tot het kind drie jaar is. Gedurende het eerste jaar heeft de werkgever de verplichting om de werknemer te laten terugkeren in dezelfde baan. Na het eerste jaar heeft de werknemer wel het recht om terug te keren in een vergelijkbare functie, maar dat hoeft niet dezelfde functie te zijn en kan zelfs in een andere plaats zijn. Publieke kinderopvang voor kinderen onder de vier jaar is zeer beperkt in Spanje. Net als in Groot-Brittannië zijn ouders vooral aangewezen op het informele circuit. Kinderbijslag, ten slotte, is in Spanje veel geringer dan in de andere hier behandelde landen. Ouders krijgen ongeveer 25 euro per maand voor hun eerste kind.

Uit deze vergelijking komen hele duidelijke verschillen naar voren tussen de diverse landen in de regelingen die ontworpen zijn om ouderschap en betaalde arbeid te combineren. Deze regelingen zijn het uitgebreidst en financieel verreweg het aantrekkelijkst in Zweden. In de andere landen blijft met name de financiële vergoeding sterk achter. Ouders hebben in Nederland en Spanje wel het recht op verlof, maar in Spanje is dat vrijwel altijd onbetaald, terwijl dat in Nederland alleen in de publieke sector gedeeltelijk bezoldigd is. In Groot-Brittannië is ouderschapsverlof nog vrijwel afwezig. Een zelfde beeld is zichtbaar bij de kinderopvang. In Zweden heeft iedereen met een kind onder de 12 jaar recht op kinderopvang en deze opvang is ook voor het overgrote deel door de staat en de werkgevers gefinancierd. In Nederland zijn er duidelijk minder kindplaatsen beschikbaar en wordt van ouders gemiddeld een substantieel hogere bijdrage verwacht. In Spanje en Groot-Brittannië, tenslotte, is er vrijwel geen publieke kinderopvang en ook vrijwel geen financiële ondersteuning van ouders die opvang wensen.

4.4 Conclusies

In dit hoofdstuk is aandacht besteed aan de wijze waarop de overheid in Nederland, Zweden, Groot-Brittannië en Spanje de overgang van jeugd naar volwassenheid structureert. Daarbij zijn twee elkaar aanvullende invalshoeken gebruikt. Allereerst zijn de vier geselecteerde landen getypeerd met behulp van Esping-Andersen's (1990, 1999) typologie van verzorgingsstaatregimes. Esping-Andersen onderscheidt drie verzorgingsstaatregimes, te weten een sociaal-democratisch, een conservatief, en een liberaal regime. Op basis van latere studies is hier een vierde, Midditerraan verzorgingsstaatregime aan toegevoegd. De belangrijkste kenmerken van de eerste drie van deze regimes staan weergegeven in Tabel 4.1. Binnen deze typologie is Zweden een voorbeeld van het sociaal-democratische regime, Nederland een voorbeeld van het conservatieve regime, Groot-Brittannië een voorbeeld van het liberale regime en Spanje een voorbeeld van het Midditerrane regime. De belangrijkste aspecten waarop deze vier regimes zich van elkaar onderscheiden zijn de ruimhartigheid van de staat bij het verstrekken van uitkeringen en andere voorzieningen en de rol van de familie.

Een tweede manier waarop is nagegaan op welke wijze de staat de transitie naar volwassenheid structureert is door de beschrijving van overheidsmaatregelen en -beleid op vier sleuteldomeinen voor de transitie naar volwassenheid, te weten scholing, arbeidsmarkt, huisvesting en de combinatie van arbeid en zorg. Voor elk van deze terreinen is vastgesteld welke overheidsmaatregelen direct of indirect van invloed zijn op de keuzes of keuzevrijheid van jongeren.

Een belangrijke reden voor het gebruik van beide invalshoeken een meer globale en een meer specifieke is dat er niet op voorhand van uitgegaan kan worden dat de algemene kenmerken die verzorgingsstaten binnen de typologie van Esping-Andersen worden toegedicht ook daadwerkelijk gereflecteerd worden in de concrete maatregelen die overheden nemen op de diverse onderscheiden beleidsterreinen. Het is daarom van belang vast te stellen in hoeverre het in dit hoofdstuk beschreven beleid spoort met de kenmerken die de vier landen op basis van de typologie van verzorgingsstaatregimes worden toegeschreven.

Het blijkt dat het beleid rond scholing, arbeidsmarkt, huisvesting en de combinatie van arbeid en zorg zoals dat vorm krijgt in Nederland, Zweden, Groot-Brittannië en Spanje in het algemeen goed strookt met wat men op basis van Esping-Andersen's typologie zou mogen

verwachten. Zweden vertoont in het beleid gericht op jongeren duidelijk een sociaal-democratisch profiel, terwijl Nederland een conservatief, Groot-Brittannië een liberaal en Spanje een Middellandse profiel vertonen. Echter, de parallellen tussen verzorgingsstaatregime en specifiek beleid geldt niet voor alle landen even sterk en geldt ook niet voor alle beleidsterreinen even sterk.

De overeenkomst tussen typologie en concreet beleid is het sterkst in Zweden en Spanje, terwijl het in Groot-Brittannië en met name in Nederland wat minder duidelijk ligt. Zweden vertoont zoals gezegd een duidelijk sociaal-democratisch profiel. Op alle besproken terreinen wordt gepoogd om jongeren reeds op jonge leeftijd onafhankelijk te maken van de familie en de staat is relatief ruimhartig in het verstrekken van uitkeringen aan jongeren om hen in staat te stellen een eigen leven te leiden. Dit uit zich in diverse zaken. Zo kent Zweden de hoogste gemiddelde studietoelage per student, komen werkloze jongeren relatief snel in aanmerking voor een inkomensafhankelijke uitkering en kent Zweden de meest uitgebreide en de financieel meest aantrekkelijke ouderschapsverlofregelingen van de vier landen. Alleen op het punt van de huisvesting voor jongeren is het beleid sinds de jaren negentig niet al te zeer in overeenstemming met wat men op basis van de typologie van Esping-Andersen zou mogen verwachten. Investerings in jongerenhuisvesting zijn duidelijk achter gebleven bij de vraag.

Aan de andere kant van het spectrum is er ook sprake van een duidelijke overeenstemming tussen typologie en concreet beleid in het geval van Spanje. Volgens Esping-Andersen's bijgestelde typologie behoort Spanje tot het Middellandse type wat impliceert dat de rol van de overheid zeer beperkt is en dat het vooral de familie is die de bron van solidariteit vormt. Dit wordt duidelijk gereflecteerd in het jongerenbeleid in Spanje. Slechts weinig studenten ontvangen studiefinanciering en als ze dit al krijgen is het een zeer gering bedrag; rechten op WW-uitkeringen zijn beperkt en bijstand ligt op een zeer laag niveau; huisvestingskosten zijn explosief gestegen in de afgelopen jaren en een sociale huursector is vrijwel onbestaand; kinderopvang en verlofregelingen zijn rudimentair.

Groot-Brittannië behoort tot het liberale verzorgingsstaatregime binnen Esping-Andersen's typologie. De rol van de staat is gering, maar ook de rol van de familie is althans expliciet niet bijzonder prominent. Inderdaad is de bemoeienis van de staat geringer dan in een sociaal-democratisch land als Zweden, maar tegelijkertijd ontbreekt ze niet geheel. Op sommige terreinen is de staat sterker aanwezig dan op andere terreinen. Zo ontvangt zo'n 70 procent van de studenten studiefinanciering, maar is de hoogte van de toelage gemiddeld wel twee maal zo laag als in Zweden en Nederland. Ook op het terrein van huisvesting is er wel degelijk

sprake van een forse overheidsinspanning; zo ontvangen relatief veel personen huursubsidie en is de sociale huursector redelijk omvangrijk. Hierin reflecteert zich het feit dat Groot-Brittannië in de jaren voor het Thatcherisme een sterker sociaal-democratisch profiel kende (Esping-Andersen, 1999), en tevens het feit dat de New Labour regering van Blair in de afgelopen jaren op een aantal punten heeft getracht de zelfstandige positie van jongeren wat te versterken.

Nederland behoort in Esping-Andersen's typologie tot de conservatieve verzorgingsstaten, vanwege haar corporatistische structuur en haar nadruk op het mannelijke kostwinnerschap. Tegelijkertijd kent het land op sommige terreinen sociaal-democratische trekjes vanwege de relatief ruimhartige inkomensondersteuning. Deze tweeslachtigheid in het Nederlandse profiel wordt ook weerspiegeld in het beleid gericht op jong-volwassenen. Enerzijds is het beleid op het punt van arbeid en zorg duidelijk 'conservatief' in haar oriëntatie, met weinig financiële ondersteuning voor ouderschapsverlof en een relatief forse eigen bijdrage voor kinderopvang. Anderzijds zijn de hoogte van de studiefinanciering en de relatief grote omvang van de sociale huursector voorbeelden van duidelijke sociaal-democratische trekjes in de Nederlandse verzorgingsstaat.

Zoals boven gezegd, geldt dat Esping-Andersen's typologie ook niet voor ieder beleidsterrein even goed lijkt op te gaan. Ze gaat zeer goed op voor het terrein van de combinatie van arbeid en zorg. Wat het onderwijsbeleid betreft is er ook sprake van een behoorlijke correspondentie, hoewel Nederland zich op dit punt dicht bij Zweden bevindt. Wat arbeidsmarktbeleid betreft geldt dat de uitkeringniveaus in Zweden en Nederland duidelijk uitsteken boven die in de andere twee landen, maar dat de verschillen in begeleiding van werklozen duidelijk geringer zijn. De convergentie op dit punt wordt mogelijk mede veroorzaakt doordat op het vlak van de bestrijding van de jeugdwerkloosheid in de laatste jaren een gezamenlijk beleid van de Europese Unie duidelijk van de grond is gekomen. Op het vlak van de huisvestingspolitiek, tenslotte, lijken de verschillen tussen Zweden, Nederland en Groot-Brittannië naar verhouding geringer dan verwacht mag worden op basis van de typologie van Esping-Andersen.

Samenvattend leiden deze observaties tot de conclusie dat de typologie van Esping-Andersen goed bruikbaar is om de grote lijnen te beschrijven van de wijze waarop de overheid de transitie naar volwassenheid in de besproken Europese landen structureert. Echter, het blijft een 'vergroving' van de werkelijkheid. Een bestudering van de specifieke maatregelen op onderscheiden beleidsterreinen nuanceert dit beeld en levert belangrijke aanvullende informatie op.

Wat betekenen de gegevens die in dit hoofdstuk zijn gepresenteerd op het punt van overheidsbeleid nu voor de positie van jongeren in de vier besproken Europese landen? Alle beleidsterreinen overziend kan de conclusie niet anders luiden dan dat jongeren in termen van ondersteuning door de overheid de sterkste positie hebben in Zweden, op korte afstand gevolgd door Nederland. Jongeren in Groot-Brittannië kennen een duidelijk zwakkere positie, terwijl jongeren in Spanje nauwelijks op overheidsondersteuning hoeven te rekenen. Per beleidsterrein varieert de volgorde van de vier landen overigens wel enigszins. Zo is Zweden vooral sterk op het punt van regelingen rond de combinatie van arbeid en zorg, en wat betreft de hoogte van studiefinanciering en werkloosheidsuitkering. Op het punt van huisvesting voor jongeren lijkt Zweden minder duidelijk de meest gunstige omstandigheden voor jongeren te bieden. Op dit punt lijkt Nederland wat beter te scoren en kent ook Groot-Brittannië relatief goede arrangementen⁹.

Een laatste conclusie is een methodische. Uit Hoofdstuk 3 bleek dat het niet meevalt om goed vergelijkbare feitelijke gegevens te verzamelen over transitie van jeugd naar volwassenheid in diverse Europese landen; veel gegevens zijn in het geheel niet, of slechts met de nodige voorbehouden beschikbaar. Uit dit hoofdstuk blijkt dat dit in nog sterkere mate geldt voor het beleid gericht op de transitie naar volwassenheid. Per land is veelal slechts in globale termen informatie beschikbaar over regelingen, zonder dat het duidelijk is hoeveel personen laat staan jongeren van dergelijke regelingen gebruik maken. Kernindicatoren die standaardisatie van informatie voor een reeks van landen bij voorbeeld alle landen van de EU mogelijk maken ontbreken vrijwel volledig. Soms is men in de gelukkige omstandigheid dat men kan terugvallen op uitstekende landenvergelijkende studies op een deel terrein, maar soms ontbreekt zelfs dat. Voor internationaal vergelijkend onderzoek vormt deze situatie uiteraard een grote belemmering. Duidelijk uitzicht op verbetering is er op dit moment niet, maar dit is wel noodzakelijk wil er sprake zijn van een cumulatie van kennis over beleid gericht op jongeren in Europees perspectief.

⁹ Het vrijwel ontbreken van relevante kerncijfers over de huisvestingspositie van jongeren voor elk van de vier landen, weerspiegelt echter tegelijkertijd dat overheden relatief weinig interesse lijken te hebben in de huisvestingssituatie van jongeren.

5 DE VERHOUDING TUSSEN OVERHEIDSBELEID EN DE TRANSITIE NAAR VOLWASSENHEID: CONCLUSIES

5.1 Inleiding

In Hoofdstuk 3 is de transitie van jeugd naar volwassenheid in een groot aantal Europese landen beschreven. Aan de orde kwamen de levensdomeinen van scholing, arbeid, inkomen, huishoudensvorming en ouderschap. In Hoofdstuk 4 is vervolgens voor Nederland, Zweden, Groot-Brittannië en Spanje een beschrijving gegeven van het overheidsbeleid ten aanzien van jongeren op de terreinen van scholing, arbeidsmarkt, huisvesting en de combinatie van arbeid en zorg. In die beschrijving was oog voor zowel direct als indirect beleid dat jongeren raakt.

In dit hoofdstuk wordt gepoogd de lijnen van de twee voorgaande hoofdstukken samen te brengen en conclusies te trekken. Centraal daarbij staat de vraag of, en zo ja op welke wijze het overheidsbeleid het gedrag van jong-volwassenen beïnvloedt. In paragraaf 5.2 wordt op deze vraag nader ingegaan. In paragraaf 5.3 wordt in algemene zin aandacht geschonken aan de wijze waarop de overheid – niet alleen in Nederland, maar ook in andere landen in Europa— via haar beleid het leven van jong-volwassenen beïnvloedt. In paragraaf 5.4, tenslotte, worden conclusies getrokken over de specifieke situatie in Nederland.

5.2 Invloed van beleid op gedragkeuzes van jongeren

5.2.1 Plaatsbepaling van deze studie

Studies naar de invloed van beleid op gedrag vallen grotendeels uiteen in twee soorten. Enerzijds zijn er studies waarin met behulp van een vergelijking in de tijd binnen één sociaal systeem (b.v. Entzinger, 1984) of een vergelijking op één moment tussen diverse sociale systemen (b.v. Den Dulk, Van Doorne-Huiskes en Schippers, 1999) de samenhang tussen een bepaalde beleidsmaatregel of set van beleidsmaatregelen aan de ene kant en een brede waaier samenhangende gedragingen van de bevolking aan de andere kant aannemelijk wordt gemaakt, zonder dat er sprake is van een strikte toetsing. Anderzijds zijn er studies waarin specifiek wordt getoetst of een bepaalde beleidsmaatregel een specifiek beoogd resultaat

oplevert (b.v. Gauthier en Hatzius, 1997). Beleidsevaluaties vormen het leeuwendeel van dit laatste type studies. Voor de doelstelling van dit rapport is het laatste type studies minder relevant, aangezien het gaat om de vraag in hoeverre institutionele arrangementen die vaak gedurende een periode van jaren of zelfs decennia zijn gegroeid een brede waaier van gedragingen van jong-volwassenen beïnvloeden. Het eerste type studies is in principe wel relevant. Het is dan ook voor deze werkwijze dat in deze studie noodzakelijkerwijze is gekozen. Het tussenvoegsel ‘noodzakelijkerwijze’ in de voorgaande zin duidt aan dat wij met deze keuze niet geheel gelukkig zijn. Het is tenslotte het mooiste om met een grote mate van zekerheid uitspraken te doen over de relatie tussen beleid en gedrag, en dat kan nu eenmaal beter met gericht uitgevoerde beleidsevaluatiestudies. Helaas is dat bij het hier voorliggende thema niet mogelijk. De nu te kiezen benadering heeft als belangrijk nadeel dat het niet mogelijk is om de causaliteit tussen beleid en gedragingen aan te tonen. Het hoogst haalbare is deze plausibel te maken, door het in een zinvol kader bijeenplaatsen van de specifieke en algemene kennis omtrent het onderzoeksthema.

Bij de vraag naar de invloed van beleid op gedrag dienen voor er van een werkelijke beantwoording van de vraag sprake kan zijn diverse voorvragen beantwoord te worden. De te beantwoorden voorvragen betreffen (a) het soort beleid, (b) het soort gedrag, (c) de vormen van invloed van beleid op gedrag waarop het onderzoek zich richt, en (d) het object van het beleid. Op elk van deze vier voorvragen zal kort ingegaan worden.

Het soort beleid dat in deze studie centraal staat is overheidsbeleid dat consequenties heeft voor jong-volwassenen. Specifiek gaat het om het beleid dat in hoofdstuk 4 ter sprake is gebracht, dat wil zeggen beleid op de terreinen van scholing, arbeidsmarkt, huisvesting en de combinatie van arbeid en zorg. Het soort gedrag dat centraal staat betreft gedragingen van jongeren die hun transitie naar volwassenheid karakteriseren. In deze studie gaat het vooral om de gedragingen die centraal stonden in Hoofdstuk 3, dus keuzes rond scholing, werk, inkomen, huishoudensvorming en ouderschap.

De belangrijkste van de drie voorvragen betreft de vraag naar de vormen van invloed die voor deze studie relevant zijn. Een eerste belangrijk onderscheid in dit verband is tussen voorschrijvend en richtinggevend beleid. Voorschrijvend beleid is beleid dat bepaalde gedragswijzen voorschrijft of juist verbiedt. Karakteristiek voor beide vormen van beleid is het dwingende karakter. Jongeren worden gedwongen iets te doen of juist niet te doen, of ze worden gedwongen van een beleidsinstrument wel of niet gebruik te maken. Voorbeelden van dergelijk beleid zijn de leerplicht gedurende de leerplichtige periode is de jongere gedwongen onderwijs te volgen en de leeftijdsgrens bij huwelijk onder deze leeftijd is het de jongere verboden in het huwelijk te treden. Richtinggevend beleid is beleid dat bepaalde

gedragwijzen meer of juist minder aantrekkelijk maakt. Karakteristiek voor deze vormen van beleid is dat ze niet dwingend zijn, maar jongeren van prikkels voorzien om zich op een bepaalde wijze te gaan gedragen of om zich juist niet op een bepaalde wijze te gaan gedragen. Voorbeelden van faciliterend beleid zijn beleid dat mogelijkheden creëert om te participeren in onderwijs en beleid om werk en ouderschap te combineren. Een voorbeeld van beperkend beleid is de voortgangsbeurs; studenten die te weinig voortgang boeken wordt het voortzetten van de studie ontmoedigd. Vaak gaat het stimuleren van het ene type gedrag samen met het ontmoedigen van een ander type gedrag.

Een ander relevant onderscheid bij de bestudering van de invloed van beleid is de vraag of alleen de resultaten van beleid op het specifieke terrein waarop het beleid betrekking heeft in de beschouwing worden betrokken of ook de gevolgen voor andere terreinen van het leven. Een specifieke oriëntatie beperkt zich tot resultaten op het beleidsterrein waarop de beleidsmaatregelen primair betrekking hebben, terwijl een meer globale oriëntatie ook gevolgen voor andere levensdomeinen in de beschouwing betreft. Dit onderscheid vertoont raakvlakken met, maar valt toch niet geheel samen met het onderscheid tussen bedoelde en onbedoelde effecten van beleid en institutionele arrangementen. Bedoelde effecten zijn die zoals bedoeld door de opstellers van het beleid. Onbedoelde effecten zijn vooral vanuit sociologisch perspectief interessant. Zij treden op terwijl de opstellers van het beleid ze niet voor ogen hadden. Vaak gaat het om effecten die niet alleen niet bedoeld waren, maar ook niet voorzien en soms zelfs als nadelig beschouwd worden door de beleidsmakers. Een laatste relevant onderscheid betreft de tijdsdimensie van het beleid. Soms heeft beleid een kortdurend effect, soms blijft beleid nog doorwerken lang nadat het reeds beëindigd of gewijzigd is.

Een laatste belangrijke voorvraag, tenslotte, is wie er object zijn van het bestudeerde overheidsbeleid. Richt overheidsbeleid zich specifiek op bepaalde leeftijdscategorieën, of is het meer generiek van karakter, maar met specifieke gevolgen voor jong-volwassenen? Daarnaast kan beleid voor specifieke categorieën jong-volwassenen heel anders uitpakken dan voor anderen. Zo kan men zich de vraag stellen of beleid verschillende consequenties heeft voor mannen en vrouwen, voor allochtonen en autochtonen, en voor jongeren afkomstig uit de hogere en jongeren afkomstig uit de lagere klassen.

Het mag duidelijk zijn dat deze studie de vraag naar de vormen van invloed breed behandelt. Het gaat om zowel voorschrijvend als richtinggevend beleid, om de consequenties voor de gehele transitie naar volwassenheid, om zowel bedoelde als onbedoelde effecten en om de lange-termijn consequenties van beleidsmaatregelen en institutionele arrangementen. Tenslotte richt het zich op al het beleid dat consequenties heeft voor jong-volwassenen, los van de vraag of dit beleid ook specifiek met het oog op jongeren is ontwikkeld. Op één punt

legt deze studie zich wel duidelijke beperkingen op; het gaat om gevolgen voor alle jongvolwassenen, en niet zozeer om de consequenties voor specifieke categorieën jongvolwassenen. De beschikbare data laten aandacht voor specifieke categorieën, zoals allochtonen, niet toe. Bovendien zou een dergelijke aandacht er toe leiden dat zowel aandacht moet worden besteed aan verschillen in (uitkomsten van) beleid tussen landen als aan verschillen in (uitkomsten van) beleid binnen landen. Een dergelijke werkwijze past niet binnen de vraagstelling van deze studie.

5.2.2 Beleid, cultuur en economie

In voorlopige zin is de vraag of de transitie naar volwassenheid wordt beïnvloed door de bestaande institutionele arrangementen in de diverse landen al in hoofdstuk 4 aan de orde geweest en in positieve zin beantwoord. In landen zoals Zweden en Nederland waar jongeren door de overheid worden ondersteund met relatief ruimhartige financiële en andersoortige arrangementen verwerven jongeren eerder financiële onafhankelijkheid van hun ouders en zetten zij eerder stappen op weg naar de vorming van een eigen gezin dan in landen zoals met name Spanje waar de overheid zich vrijwel niet bemoeit met het leven van jongvolwassenen. Echter, bij de nadere beantwoording van de vraag dient er rekening mee te worden gehouden dat het gedrag van jongvolwassenen uiteraard niet alleen wordt beïnvloed door de institutionele arrangementen die een samenleving aanbiedt, maar dat ook culturele en economische factoren een rol spelen (zie ook Hoofdstuk 1 en paragraaf 4.2.1) (Lesthaeghe, 1995, 1998; Liefbroer, in druk a). Dergelijke factoren hangen onderling sterk samen.

Spanje vormt een duidelijk voorbeeld van de vervlechting van cultuur, economie en institutionele arrangementen. In de Spaanse cultuur neemt de familie traditioneel een zeer centrale plaats in. Zij is de bakermat van solidariteit. Dit culturele kenmerk wordt gereflecteerd in de wijze waarop in Spanje in institutionele zin steun wordt gegeven aan de transitie naar volwassenheid onder jongeren. De overheid houdt zich afzijdig en laat de ondersteuning van jongeren vrijwel geheel over aan hun familie. De keerzijde van deze handelwijze is dat jongeren sterk van hun familie afhankelijk zijn. Dit betekent dat de transitie naar volwassenheid lang wordt uitgesteld. Tegelijkertijd is er sprake van een interactie tussen institutionele arrangementen en economische ontwikkelingen. Twee belangrijke ontwikkelingen in de afgelopen periode zijn het toegenomen opleidingsniveau van vrouwen en de economische crisis van de jaren negentig. Het toegenomen opleidingsniveau van vrouwen heeft er toe geleid dat Spaanse vrouwen meer belang zijn gaan hechten aan arbeidsmarktparticipatie. Vanwege het vrijwel ontbreken van faciliteiten die het mogelijk maken om ouderschap en arbeidsmarktparticipatie te combineren heeft dit geleid tot een zeer sterk uitstel van het krijgen van een eerste kind onder Spaanse vrouwen. Hier

‘wreekt’ zich de klassieke oriëntatie op de familie als bron van solidariteit. De economische verslechtering van de positie van jongeren in de jaren negentig heeft een vergelijkbaar effect gehad. Het ontbreken van een financieel vangnet dat jongeren zelfstandigheid kan garanderen heeft er toe geleid dat zij langer dan voorheen op hun ouders aangewezen blijven voor ondersteuning en de transitie naar volwassenheid uitstellen.

Dit voorbeeld maakt duidelijk dat het soms moeilijk is om te zeggen waar institutionele arrangementen beginnen en cultuur eindigt. Er is ongetwijfeld sprake van een nauwe verwantschap tussen de twee wat Weber ‘Wahlverwantschaft’ noemde. Tegelijkertijd moet niet de fout worden gemaakt het ene tot het andere te reduceren. Een ideologie van zelfontplooiing en zelfstandigheid alleen is niet genoeg om jongeren op relatief jonge leeftijd de transitie naar volwassenheid te laten doormaken. Zonder hen ook de middelen te geven om relatief jong economische zelfstandigheid te realiseren, zal dat niet lukken. Institutionele arrangementen en cultuur vullen elkaar in dit opzicht aan. Problematisch is het wanneer deze twee uit elkaar gaan lopen. Wanneer de institutionele arrangementen en de cultuur elkaar niet aanvullen, maar jongeren opscheppen met verwachtingen die niet met de bijgeleverde instrumenten kunnen worden gerealiseerd, ontstaan zulke klassieke sociologische problemen als de ‘cultural lag’ (Ogburn) en anomie (Merton, 1968).

5.3 Overheidsbeleid en jong-volwassenheid

Welke conclusies kunnen getrokken worden met betrekking tot het beleid gericht op jong-volwassenen? In deze paragraaf wordt deze vraag in algemene zin beantwoord, terwijl in de volgende paragraaf specifiek zal worden ingegaan op de Nederlandse situatie.

Het meeste beleid dat zich richt op jongeren is richtinggevend en niet voorschrijvend. Beleid dat gedragswijzen uitsluit of juist verplicht stelt, verhoudt zich slecht tot de keuzevrijheid die in democratische rechtstaten wordt gepropageerd en bij het individualisme dat onze moderne samenleving doordrenkt. Beleid is voornamelijk richtinggevend en eerder faciliterend dan beperkend. Met andere woorden, positieve prikkels worden door overheden vaker gehanteerd dan negatieve prikkels. Ook dit beleid lijkt ten dele ingegeven door een ideologie waarin stimulering van gewenst gedrag als positiever wordt ervaren dan het sanctioneren van ongewenst gedrag. Onduidelijk is echter of dit een verstandige strategie is vanuit het gezichtspunt van effectiviteit van beleidsmaatregelen. Overigens lijkt er sprake te zijn van een verschuiving in de richting van minder vrijblijvendheid en meer ‘zachte’ dwang. Dit blijkt het duidelijkst op het punt van de ontwikkeling van activeringsplannen voor werkloze jongeren. Lagere overheden worden verplicht om dergelijke plannen op te stellen en

jongeren zelf worden verplicht om er actief aan mee te werken. Een ander voorbeeld van het toegenomen belang van sanctionering betreft de toegenomen eisen die gesteld worden aan het behouden en terugbetalen van studiebeurzen. Jongeren van wie de voortgang van de studie te traag verloopt verliezen hun beurs en dienen een eventuele verdere studie uit eigen middelen te financieren.

Uit de bespreking van institutionele arrangementen in Hoofdstuk 4 blijken duidelijke verschillen tussen Nederland, Zweden, Groot-Brittannië en Spanje in de wijze waarop de overheid de transitie naar volwassenheid faciliteert. In het algemeen kan worden gesteld dat Zweden en Nederland duidelijk betere institutionele arrangementen bieden aan jongvolwassenen dan Groot-Brittannië en Spanje. Financiële regelingen voor diegenen die op de overheid zijn aangewezen zijn beter in Zweden en Nederland dan in Spanje en Groot-Brittannië en hetzelfde kan worden gezegd van de faciliteiten die worden geboden om belangrijke doelstellingen —scholing, werk, combinatie ouderschap en zorg— te realiseren. Hoewel uit de hier gepresenteerde gegevens niet is op te maken of deze verschillen in institutionele arrangementen directe gevolgen hebben voor de wijze waarop de transitie naar volwassenheid vorm krijgt, is de correspondentie tussen arrangementen en gedrag opvallend. Jongeren in Zweden en in mindere mate in Nederland verlaten eerder het ouderlijk huis, volgen vaker een vervolgopleiding en zijn minder vaak werkloos dan jongeren in Groot-Brittannië en Spanje. Ook wordt moederschap en betaalde arbeid door Nederlandse en Zweedse vrouwen vaker gecombineerd dan door Britse en Spaanse vrouwen. Dergelijke patronen suggereren dat jongeren hun keuzen inderdaad op zijn minst deels door de voorhanden zijnde institutionele arrangementen laten sturen.

In vrijwel alle landen geldt dat veel institutionele arrangementen —vooral die welke op het vlak van arbeid, werkloosheid en huisvesting liggen— niet specifiek gericht zijn op jongeren. Het gaat om algemeen beleid dat voor alle burgers geldt. Het is de vraag of de overheid bij het ontwerpen en bijstellen van overheidsmaatregelen voldoende stilstaat bij de gevolgen die dergelijke beleidsmaatregelen hebben voor de categorie van jongvolwassenen. Een voorbeeld hiervan vormt de in de loop van de afgelopen jaren opgerekte eis om in aanmerking te komen voor een inkomensafhankelijke werkloosheidsuitkering. Deze eis is aangescherpt tot minimaal vier jaar betaalde arbeid gedurende de laatste vijf jaar. Bij deze aanscherping speelden zowel budgettaire overwegingen —de financiering van werkloosheidsuitkeringen betaalbaar houden— als ideologische overwegingen —mensen meer prikkelen om snel weer nieuwe betaalde arbeid te verkrijgen— een rol. De maatregel is generiek —ze geldt voor de gehele beroepsbevolking— maar heeft vooral grote consequenties voor jongvolwassenen. In de eerste plaats worden jongvolwassenen —vanwege hun veelal nog korte arbeidscarrière— het sterkst getroffen door deze maatregel. Veel vaker dan oudere

werknemers zullen zij niet aan de ‘vier uit vijf’ eis kunnen voldoen en zodoende zijn aangewezen op een uitkering die gerelateerd is aan het minimumloon. In de tweede plaats valt deze maatregel samen met andere structurele wijzigingen in ons economisch bestel, zoals flexibilisering van arbeidscontracten, die jong-volwassenen ook reeds disproportioneel treffen. Resultaat is dat de bestaanszekerheid van jong-volwassenen aanmerkelijk sterker wordt ondergraven dan die van andere leeftijdscategorieën in onze samenleving. Ten derde zijn de consequenties van deze maatregelen voor andere domeinen van het leven voor jong-volwassenen veel groter dan voor oudere volwassenen. Jong-volwassenen bevinden zich in een levensfase waarin zij bezig zijn allerlei verplichtingen (commitments) aan te gaan, zoals het gaan samenleven met een partner, het aanschaffen van een eigen huis, en het krijgen van kinderen. Aanpassingen in de WW zullen in dat geval tot gevolg kunnen hebben dat het aangaan van dergelijke verplichtingen wordt uitgesteld tot meer baanzekerheid is verkregen, wat een verlenging van de jong-volwassenheid tot gevolg heeft. Dergelijke consequenties voor andere levensdomeinen doen zich voor oudere werknemers niet of in veel mindere mate voor omdat zij deze fase van het aangaan van lange-termijn verplichtingen reeds achter de rug hebben. Los van het feit dat de consequenties van aanpassingen in de WW veel groter zijn voor jongeren dan voor ouderen, kan men zich overigens ook de vraag stellen of de maatregelen voor jongeren wel zo adequaat zijn. Zo is het de vraag of jongeren veel extra prikkels nodig hebben om zich in geval van werkloosheid actief op de arbeidsmarkt te blijven bewegen. Het overgrote deel van de jongeren leeft ongetwijfeld in het besef dat werkloosheid een bijzonder onwenselijk verschijnsel is in hun levensfase en zal er —ook zonder extra prikkels van de kant van overheid— alles aan doen zo snel mogelijk weer een baan te vinden.

Bovenstaand voorbeeld maakt duidelijk dat generieke overheidsmaatregelen soms specifieke —en mogelijk onbedoelde en ongewenste— gevolgen hebben voor jong-volwassenen. Om dit te voorkomen, zou de overheid kunnen overwegen om zichzelf de verplichting op te leggen om bij het formuleren van nieuw generiek beleid de gevolgen voor de positie van jong-volwassenen speciale aandacht te geven. Dit zou kunnen gebeuren in de vorm van een *jongereneffectrapportage*. Een dergelijke procedure leidt tot een verhoogd bewustzijn van de consequenties van maatregelen voor jong-volwassenen en vergroot daarmee de kans dat bewust wordt gezocht naar maatregelen die bij deze groep de gewenste beleidsgevolgen met zich mee brengen.

Overheidsbeleid richt zich op specifieke domeinen van het leven van jong-volwassenen, maar heeft ook vaak gevolgen voor hun gedrag binnen andere levensdomeinen. Een verscherping van de criteria waaraan jongeren moeten voldoen om in aanmerking te komen voor een inkomensafhankelijke werkloosheidsuitkering kan er bij voorbeeld toe leiden dat jongeren het aangaan van bindingen in de private levenssfeer —zoals gaan samenleven, een huis

kopen, opteren voor kinderen— uitstellen. Minstens twee redenen voor een dergelijk uitstelgedrag zijn denkbaar. Enerzijds kunnen jongeren zelf besluiten tot uitstel omdat verslechtingen in uitkeringsregimes gevoelens van bestaansonzekerheid oproepen of versterken. Wanneer de toekomst onzeker is, zullen jongeren minder snel geneigd zijn vergaande bindingen aan te gaan. Anderzijds kan uitstel van het aangaan van dergelijke bindingen ook het gevolg zijn van veranderend optreden van overheid of marktpartijen. Zo zal het minder eenvoudig worden voor jongeren om de stap naar een eigen woning te zetten omdat lagere inkomens en minder inkomenszekerheid leiden tot geringere mogelijkheden om een adequate hypotheek af te sluiten. Ook dergelijke uitstralingseffecten van overheidsbeleid pleiten voor een zorgvuldige analyse door de overheid van de consequenties van beleidsmaatregelen voor jong-volwassenen.

Verschraling van institutionele arrangementen kan derhalve leiden tot het uitstellen van diverse transitie in de overgang van jeugd naar volwassenheid en daarmee tot verlenging van de fase gedurende welke jongeren volwassen verplichtingen op zich nemen. Verlenging van de fase van de jong-volwassenheid wordt echter ook veroorzaakt door culturele en economische factoren. Jongeren —en niet alleen zij— zijn in de loop van de afgelopen decennia meer belang gaan hechten aan autonomie en carrière (Lesthaeghe en Moors, 2002) en dat leidt tot uitstel van transitie als huwelijk en ouderschap (Liefbroer, 2003). De economische herstructurering van de afgelopen twee decennia als gevolg van tendensen van globalisering heeft de bestaanszekerheid van jongeren in Europa ondermijnd en leidt in diverse landen tot uitstel van de transitie naar volwassenheid (Blossfeld et al., in druk). Wel is het zo dat land-specifieke institutionele arrangementen als een buffer kunnen werken op de invloed van dergelijke mondiale economische tendensen. Zo blijkt dat in Nederland er in de jaren negentig weliswaar sprake is geweest van een toename van baanonzekerheid —meer tijdelijke arbeidskrachten en meer deeltijdarbeid— onder jong-volwassenen, maar dat jongeren met een grote mate van baanonzekerheid het aangaan van een relatie en het krijgen van kinderen niet langer uitstellen dan jongeren met veel baanonzekerheid (Liefbroer, in druk b). Een mogelijke verklaring hiervoor ligt in het feit dat de hoogte van werkloosheidsuitkeringen in Nederland nog steeds zodanig is dat werkloze jongeren —zij het soms met moeite— in staat zijn om een eigen huishouden te onderhouden.

Institutionele arrangementen blijken binnen Europa nog steeds sterk van elkaar te verschillen. De in Hoofdstuk 4 besproken wijze waarop arrangementen rond scholing, arbeid en werkloosheid, huisvesting en combinatie van arbeid en ouderschap binnen Nederland, Zweden, Groot-Brittannië en Spanje worden vormgegeven, blijkt goed te passen binnen de typologie van verzorgingsstaten zoals ontwikkeld door Esping-Andersen (1990, 1999). De autonomie van jong-volwassenen wordt het sterkst bevorderd binnen het sociaal-

democratische verzorgingsstaatregime zoals dat in Zweden gestalte krijgt. De institutionele arrangementen in Nederland verschillen in sommige opzichten weinig van die in Zweden, maar in andere opzichten —zoals de nog steeds geringe faciliteiten om werk en ouderschap te combineren— weerspiegelen ze de positie als conservatieve verzorgingsstaat die Nederland binnen de typologie van Esping-Andersen inneemt. Groot-Britannië wordt door Esping-Andersen als een voorbeeld van een liberaal verzorgingsstaatregime beschouwd en dit weerspiegelt zich in de soort arrangementen die voor jong-volwassenen beschikbaar zijn; relatief lage uitkeringsniveaus en faciliteiten die vaak alleen toegankelijk zijn voor hen die er echt behoefte aan hebben. Spanje, tenslotte, kent minimale voorzieningen voor jongeren. Jongeren zijn daardoor vooral op de familie aangewezen, wat een belangrijk kenmerk is van het Mediterrane verzorgingsstaatregime.

Hoewel de typologie van verzorgingsstaatregimes haar nut in deze studie zeker heeft bewezen, zijn enkele kanttekeningen op zijn plaats. In de eerste plaats geldt dat de typologie een hulpmiddel is om verschillen binnen Europa te begrijpen. Niet alle landen passen echter even goed in de typologie, zoals bij voorbeeld de discussie over de positie van Nederland leert (Gelissen, 2001). Bovendien kunnen institutionele arrangementen in de loop van de tijd wijzigen waardoor landen verschuiven binnen de typologie, zoals het in Hoofdstuk 4 aangehaalde voorbeeld van Groot-Brittannië illustreert. Dergelijke veranderingen tekenen zich ook in Nederland af, zoals blijkt uit het feit dat faciliteiten op het terrein van kinderopvang in de loop van het afgelopen decennium aanmerkelijk zijn uitgebreid. Een tweede belangrijke kanttekening is dat er in het afgelopen decennium in vrijwel geheel Noord-West Europa sprake is van een tendens richting liberalisering. In veel landen zijn uitkeringsniveaus verlaagd, is de duur van uitkeringen verkort en zijn faciliteiten afgebouwd. Op termijn kan dit betekenen dat de typologie haar betekenis zal verliezen. Als derde kanttekening dient opgemerkt te worden dat er ook tendensen zijn —met name van de kant van de Europese Gemeenschap— om arrangementen binnen Europa beter op elkaar te laten aansluiten. Een duidelijk voorbeeld hiervan is het Europese beleid ter activering van jonge werklozen. De landen van de Europese Gemeenschap hebben op dit punt gemeenschappelijk afspraken gemaakt, monitoren de ontwikkelingen in de diverse lidstaten en trachten zo te komen tot harmonisering van beleid. Hoewel de uitwerking van de afspraken nog sterk per lidstaat verschilt, kunnen dergelijke initiatieven op termijn wel leiden tot een afname van de verschillen in institutionele arrangementen tussen EU-lidstaten.

Hoewel de meeste institutionele arrangementen in de vier bestudeerde landen sekseneutraal zijn, geldt dat niet voor maatregelen die de combinatie van ouderschap en betaalde arbeid faciliteren. Deze richten zich vooral op de positie van de moeder. Sekseneutraliteit wordt nog het meest benaderd in Zweden, en in iets mindere mate in Nederland. Sekseneutraliteit van beleidsmaatregelen betekent overigens niet automatisch dat de transitie naar volwassenheid

hetzelfde verloopt voor mannen en vrouwen. Op dit punt blijken er duidelijke verschillen te bestaan. In de eerste plaats maken vrouwen demografische transitie uit huis gaan, samenwonen, trouwen, kinderen krijgen eerder mee dan mannen. Dit is een reeds lang bestaand patroon, dat in geheel Europa is waar te nemen. Interessanter is de ontwikkeling op het vlak van participatie in tertiair onderwijs. Op dit punt blijken vrouwen hun achterstand op mannen geheel te hebben ingehaald. In Zweden, Groot-Brittannië en Spanje is het zelfs zo dat vrouwen langer tertiair onderwijs volgen dan mannen. Het tegenovergestelde is echter nog steeds het geval voor wat betreft de arbeidsmarktparticipatie. Die is in alle vier de landen nog duidelijk groter onder mannen dan onder vrouwen. De verschillen zijn het kleinst in Zweden, gevolgd door Nederland, Groot-Brittannië en Spanje. De relatief hoge arbeidsmarktparticipatie van Nederlandse vrouwen is echter voor een groot deel toe te schrijven aan het feit dat in ons land veel vrouwen in deeltijd werken. Ook blijkt er in Nederland een relatief groot verschil te zijn tussen het aandeel ongehuwde en gehuwde vrouwen dat betaalde arbeid verricht. Dit suggereert dat de overheid er in geen van de landen in geslaagd is om op het vlak van arbeid en van de combinatie van arbeid en zorg seksegelijkheid te realiseren, en dat dit in sterke mate ook voor Nederland geldt.

5.4 Nederlands beleid in internationaal perspectief

In deze studie is de situatie van jong-volwassenen in Nederland en het hier gevoerde beleid vergeleken met de situatie in Zweden, Groot-Brittannië en Spanje. Hoe doen jong-volwassenen het in Nederland en wat voor conclusies kunnen daaruit getrokken worden voor het beleid?

Op het vlak van onderwijs —zo bleek in Hoofdstuk 3— slaat Nederland geen slecht figuur. Nederlandse jong-volwassenen zijn relatief hoog opgeleid, maar verblijven tegelijkertijd niet bijzonder lang in het onderwijssysteem. Vrouwen en mannen verschillen nauwelijks in bereikt onderwijsniveau en het percentage jongeren met een beroepsgerichte opleiding is hoog. In negatief opzicht springt alleen het relatief hoge percentage jongeren dat het onderwijs verlaat met geen of een lage kwalificatie in het oog. Dit wordt met name geweten aan het feit dat jongeren in het middelbaar onderwijs reeds op vroege leeftijd moeten voorsorteren en vervolgens in onderwijspaden terechtkomen die mogelijk toch niet goed bij hen passen. Hoewel Nederland het in comparatief perspectief zeker niet slecht doet, is recentelijk tevens geconstateerd dat Nederland haar zeer hoge positie wat betreft bereikt onderwijsniveau aan het verliezen is (OECD, 2004). Blijkbaar is er elders sprake van een grotere groei van participatie in hogere vormen van onderwijs dan in Nederland.

De onderwijsparticipatie van jong-volwassenen hangt af van diverse factoren. Belangrijk in dit opzicht is allereerst de mate van toegankelijkheid van hoger onderwijs. Uit Hoofdstuk 4 is gebleken dat Nederland nog steeds over een relatief goed stelsel van studiefinanciering beschikt. Alleen Zweden scoort op dit punt nog iets beter, maar de situatie in Groot-Brittannië en Spanje is duidelijk slechter. Ook is opvallend dat in Nederland het deel van de studiebeurs dat als gift wordt toegekend hoger is dan in de andere landen. Ondanks deze relatief gunstige positie van Nederland wat betreft de toegankelijkheid van het hoger onderwijs is het toch mogelijk dat jongeren kiezen voor minder doorstroom. Dit geldt met name als de opbrengsten van een verdere scholing onder druk staan. Als jongeren verwachten dat verdere scholing minder oplevert dan vroeger, terwijl de kosten — bijvoorbeeld door het rentedragend terugbetalen van de lening— of de risico's —bij voorbeeld door de kans dat men niet voldoet aan de criteria voor een tempobeurs— groot blijven, is het voorstelbaar dat het volgen van lang tertiair onderwijs minder populair wordt. Er is echter ook een meer positieve verklaring van de veranderende positie van Nederland denkbaar. Gedurende een groot deel van het achter ons liggende decennium is het economisch redelijk goed gegaan in Nederland. In veel andere landen was dat minder het geval. Het is bekend dat jongeren soms voor een langer verblijf in het onderwijs opteren wanneer werkloosheid het meest voor de hand liggende alternatief vormt. De toename van onderwijsparticipatie in andere landen kan daarom deels een gevolg zijn geweest van de relatief slechte economische vooruitzichten van jongeren. Indien dit het geval is, dan is het niet denkbeeldig dat jongeren in de huidige laagconjunctuur die Nederland kenmerkt er wellicht weer vaker voor kiezen om hun verblijf in het onderwijssysteem te verlengen.

Op het punt van de arbeidsmarktparticipatie van jong-volwassenen blijkt Nederland het in Europees vergelijkend perspectief zeer goed te doen. De arbeidsmarktparticipatie van zowel Nederlandse jong-volwassen mannen als vrouwen is het hoogst van heel de EU. Tegelijkertijd is de werkloosheid het laagst en de participatie van laag geschoolden het hoogst van heel de EU. Verder is de aansluiting van het onderwijssysteem op de arbeidsmarkt relatief goed. Opvallend is ook dat in Nederland verreweg het vaakst in deeltijd wordt gewerkt, zowel door mannen als door vrouwen. Jongeren geven daarbij trouwens vaak aan dat de keuze voor deeltijdarbeid niet is ingegeven door het ontbreken van een voltijdse baan, maar een positieve keuze is. Een negatief punt vormt alleen het relatief grote aandeel jongeren dat over een tijdelijk arbeidscontract beschikt.

Zoals hierboven reeds is aangegeven is het niet eenvoudig om te beoordelen in hoeverre deze goede arbeidsmarktpositie van jong-volwassenen een gevolg is van een succesvol beleid of van de relatief gunstige economische omstandigheden die Nederland tot voor kort

kenmerkten. Indien het vooral het laatste is, dan staan Nederlandse jongeren mogelijk magere jaren te wachten. Weliswaar is het Nederlandse beleid om werkloze jongeren te activeren en een baan te bezorgen de afgelopen tijd succesvol gebleken, het is de vraag of dit ook het geval zal blijven als het aanbod van banen voor starters op de arbeidsmarkt terugloopt. Verder mag verwacht worden dat het aandeel jongeren met tijdelijke arbeidscontracten zal stijgen, mede ingegeven door de algemene tendens naar flexibilisering van arbeidsrelaties. Deze ontwikkeling is vooral voor jongeren ongunstig, omdat zij daardoor minder gemakkelijk de stap naar een koopwoning kunnen maken en mogelijk ook stappen in de gezinscarrière zullen uitstellen. In dit opzicht is er bij jongeren sprake van een cumulatie van negatieve gevolgen van het proces van globalisering, omdat zij ook reeds het zwaarst getroffen worden door versoberingen in de hoogte en duur van werkloosheidsuitkeringen.

Vroeger lag er relatief weinig tijd tussen het moment dat jong-volwassenen hun ouderlijk gezin verlieten en het tijdstip waarop zij een nieuw gezin stichtten. Ouderschap en het verlaten van het ouderlijk huis waren gebeurtenissen die elkaar relatief snel opvolgden. Tegenwoordig is dit geheel anders. Nederlandse jongeren verlaten op relatief jonge leeftijd het ouderlijk huis, maar stichten pas op relatief late leeftijd een eigen gezin. Er is een relatief lange periode ontstaan waarin jong-volwassenen alleen of met een partner leven. Deze ontwikkeling is niet uniek voor Nederland, maar is zichtbaar in heel Europa, zij het met een duidelijk faseverschil en met onderscheiden accenten. Uit deze accentverschillen komt de onderscheiden rol van institutionele arrangementen duidelijk naar voren.

Het verlaten van het ouderlijk huis wordt sterk beïnvloed door institutionele arrangementen die jongeren nopen of het hen juist mogelijk maken om deze stap te zetten. Een belangrijke reden om het ouderlijk huis te verlaten is bij voorbeeld het volgen van een opleiding. Ondanks de hoge onderwijsdichtheid van ons land is het voor veel leerlingen in het tertiair onderwijs niet goed mogelijk thuis te blijven wonen. Tegelijkertijd maakt de beschikbaarheid van studiefinanciering het mogelijk om het ouderlijk huis ook daadwerkelijk te verlaten. Dat beleid op dit punt zeker een rol speelt, blijkt bij voorbeeld uit het feit dat jongeren, na de versoberingen in de studiefinanciering van begin jaren negentig, wat langer thuis zijn blijven wonen. In landen waar de hoogte van de studiefinanciering zeer gering is en waar ook anderszins de financiële ondersteuning van jong-volwassenen beperkt is, zoals in Spanje en Italië, uit dit zich in een lang uitstellen van deze eerst stap naar zelfstandigheid. Een andere factor van betekenis is het aanbod op de woningmarkt. Indien het aantal woningen voor startende jongeren in de huursector gering is, zullen jongeren langer thuis blijven wonen. Deze factor speelt niet of in veel mindere mate voor studenten, aangezien deze zich vooral richten op het kamer- en studentenflatsegment van de woningmarkt. Voor jongeren die

vanwege andere dan onderwijsgerelateerde redenen het ouderlijk huis verlaten spelen veranderingen in de huursector echter een belangrijke rol.

Vrijwel alle jong-volwassenen gaan in deze levensfase één of meerdere partnerrelaties aan. De opkomst van het ongehuwd samenwonen heeft tot uitstel en vaak zelfs tot afstel van het huwelijk geleid. Maar ook de leeftijd waarop jongeren voor het eerst gaan samenwonen is licht uitgesteld (Liefbroer en Dykstra, 2000). Dit uitstel is de resultante van een complex van factoren, waaronder institutionele. Het langer onderwijs volgen, de stijging van de prijzen op de woningmarkt en de toenemende baanonzekerheid onder jong-volwassenen maken dat zij minder snel geneigd zijn om zich aan een partner te binden. Dit leidt er toe dat jong-volwassenen een langere periode als alleenstaande doorbrengen en dat zij ook vervolgstappen in de levensloop zoals het krijgen van kinderen (zie hierna) langer uitstellen.

Deze transitie naar het ouderschap speelt tegen het einde van de fase der jong-volwassenheid. Zoals gezegd, is ook deze transitie in de afgelopen decennia steeds verder uitgesteld. De verklaring moet gezocht worden in culturele, economische en institutionele factoren die elkaar wederzijds versterken (Sobotka, 2004). De keuze voor het ouderschap wordt beïnvloed door enerzijds de sterkte van de preferenties van jongeren —hoe graag willen zij een kind?— en anderzijds de noodzakelijke of gewenste condities waaraan voldaan moet worden om de preferentie te realiseren. De preferentie wordt vooral bepaald door culturele ontwikkelingen. In de loop van de tijd zijn jongeren relatief steeds minder waarde gaan hechten aan het krijgen van kinderen in vergelijking met andere doelen in het leven. Dit zal tot uitstel van ouderschap leiden (Liefbroer, in druk c). Economische en institutionele factoren beïnvloeden vooral de condities waaraan voldaan moet worden willen jongeren voor het ouderschap opteren. Globaal geformuleerd geldt dat jongeren pas kinderen wensen te krijgen als zij over voldoende bestaanszekerheid beschikken. Meer specifiek betekent dit dat men een opleiding moet hebben afgerond, een redelijke baan moet hebben en — tegenwoordig steeds vaker— over een eigen woning moet beschikken¹⁰. Langere onderwijspaden, minder baanzekerheid en afnemende toegang tot de markt van koopwoningen voor jong-volwassenen impliceren dat de condities waaraan moet zijn voldaan om met het ouderschap te beginnen pas later zullen zijn vervuld, met afstel tot gevolg.

De keuze voor het ouderschap hangt verder uiteraard ook af van de plannen van jongeren en de beschikbare mogelijkheden om ouderschap en betaalde arbeid te combineren. De eerder genoemde culturele veranderingen hebben er toe geleid dat het combinatiemodel —waarin

¹⁰ Uiteraard dienen jongeren ook te beschikken over een partner waarmee zij het ouderschap aandurven. Voor deze partner gelden bovendien dezelfde soort overwegingen over de condities waaraan voldaan moet worden voordat men met kinderen krijgen wenst te beginnen.

vrouwen moederschap en betaalde arbeid combineren— veel meer aanhang heeft gekregen. De overgrote meerderheid van vrouwen is momenteel voorstander van een dergelijk model. De mate waarin dit gerealiseerd kan worden hangt mede af van de arrangementen die de overheid aanbiedt om deze combinatie te faciliteren. Uit Hoofdstuk 3 kwam naar voren dat deze faciliteiten in Nederland in vergelijking met die in Zweden nogal mager zijn. Ouderschapsverlof is veelal onbetaald, beschikbaarheid van publieke kinderopvang niet zeker en de kosten van publieke kinderopvang zijn veelal fors. Ook dit is zeker een factor in het uitstel van ouderschap dat bij veel jong-volwassen vrouwen zichtbaar is. Deze analyse illustreert de eerdere constatering dat de consequenties van overheidsbeleid niet beperkt blijven tot het terrein waarvoor ze ontworpen zijn. Institutionele arrangementen op de terreinen van onderwijs, werkloosheid, huisvesting en combinatie van arbeid en zorg blijken tezamen de timing van het moment waarop vrouwen kinderen krijgen in sterke mate te beïnvloeden.

Een laatste beleidsterrein dat in deze studie aan de orde kwam —combinatie van arbeid en zorg— is hiervoor reeds kort genoemd. Nederland neemt op dit punt geen voortrekkersrol in. Weliswaar zijn de niet-materiële mogelijkheden om arbeid en zorg te combineren verbeterd, in financieel opzicht zijn er weinig prikkels die vrouwen stimuleren om ouderschap en betaalde arbeid te combineren. Dit beleid lijkt vooral twee consequenties te hebben. Boven werd reeds aangegeven dat het er toe bijdraagt dat vrouwen het moederschap uitstellen. Daarnaast blijken moeders na de geboorte van een kind weliswaar wel actief te blijven op de arbeidsmarkt, maar vaak wel hun arbeidstijd te reduceren. Financiële prikkels —betaald ouderschapsverlof, hogere subsidie voor kinderopvang— kunnen er toe leiden dat vrouwen én eerder kinderen krijgen én meer uren blijven participeren op de arbeidsmarkt.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Allmendinger, J. (1989). Educational systems and labor market outcomes. *European Sociological Review*, 5, 231-250.
- Arts, W., & Gelissen, J. (1999). Verzorgingsstaten in soorten. Op zoek naar ideaal- en reële typen. *Mens & Maatschappij*, 74, 143-165.
- Becker, G.S. (1981). *A treatise on the family*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Blossfeld, H.-P. (in druk). Globalization, social inequality, and the role of country-specific institutions. Open research questions in a learning society. In P. Canceicao & M.V. Heitor & B.-A. Lundvall (Red.), *Towards a learning society: Innovation and competence building with social cohesion for Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Blossfeld, H.-P., Klijzing, E., Mills, M., & Kurz, K. (Red.) (in druk). *Globalization, uncertainty and youth in society*. London: Routledge.
- Breen, R., & Buchmann, M. (2002). Institutional variation and the position of young people: A comparative perspective. *Annals, AAPSS*, 580, 288-305.
- Buchmann, M. (1989). *The script of life in modern society. Entry into adulthood in a changing world*. Chicago: University of Chicago Press.
- Castells, M. (2000). *The rise of the network society. The information age: Economy, society and culture, volume 1* (2nd edition). Oxford: Blackwell.
- Castles, F.G. (2003). The world turned upside down: Below replacement fertility, changing preferences and family-friendly public policy in 21 OECD countries. *Journal of European Social Policy*, 13, 209-227.
- Corijn, M. & Klijzing, E. (Red.) (2001). *Transitions to adulthood in Europe*. Dordrecht: Kluwer.
- Daniel, H.-D., Schwarz, S., & Teichler, U. (1999). Study costs, student income and public policy in Europe. *European Journal of Education*, 34, 7-21.
- Den Dulk, L. (2001). *Work-family arrangements in organisations. A cross-national study in the Netherlands, Italy, the United Kingdom and Sweden*. Amsterdam: Rozenberg Publishers.
- Den Dulk, L., Van Doorne-Huiskes, A., & Schippers, J. (Red.) (1999). *Work-family arrangements in Europe*. Amsterdam: Thela-Thesis.
- Denmark National Agency for Enterprise and Housing (2003). *Housing Statistics in the European Union 2003*. Copenhagen: National Agency for Enterprise and Housing.
- Dronkers, J., & Robert, P. (2004). De effectiviteit van openbaar en bijzonder onderwijs: Een crossnationale analyse. *Mens & Maatschappij*, 79, 170-192.

- Easterlin, R.A. (1980). *Birth and fortune. The impact of numbers on personal welfare*. New York: Basic Books.
- ECOTEC. (z.j.). *UK contribution to the evaluation of the European Employment Strategy*. Unpublished manuscript, Birmingham: ECOTEC Research and Consulting Limited.
- Escobedo, A. (1999). Work-family arrangements in Spain: Family adjustments to labour market imbalances (pp. 103-129). In L. Den Dulk, J. Van Doorne-Huiskes & J. Schippers (Red.), *Work-family arrangements in Europe*. Amsterdam: Thela-Thesis.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Oxford: Polity Press.
- Esping-Andersen, G. (1999). *Social foundations of postindustrial economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Entzinger, H. (1984). *Het minderhedenbeleid*. Amsterdam: Boom.
- Festy, P., & Prioux, F. (2002). *An evaluation of the Fertility and Family Surveys Project*. New York and Geneva: United Nations.
- Furstenberg, F.F. Jr., Kennedy, S., McLoyd, V.C., Rumbaut, R.G., & Settersten, R.A. (2004). Growing up is hard to do. *Contexts*, 3: 33-41.
- Gauthier, A.H. (1996). *The state and the family. A comparative analysis of family policies in industrialized countries*. Oxford: Clarendon Press.
- Gauthier, A.H., & Hatzius, J. (1997). Family benefits and fertility: An econometric analysis. *Population Studies*, 51, 295-306.
- Gelissen, J. (2001). *Worlds of welfare, worlds of consent? Public opinion on the welfare state*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1992). *The transformation of intimacy. Sexuality, love & eroticism in modern societies*. Cambridge: Polity Press.
- Inglehart, R. (1977). *The silent revolution. Changing values and political styles among Western publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Lesthaeghe, R. (1995). The Second Demographic Transition in Western countries: An interpretation. In K.O. Mason & A.-M. Jensen (Red.), *Gender and family change in industrialized countries* (pp. 17-62). Oxford: Clarendon Press.
- Lesthaeghe, R. (1998). On theory development: Applications to the study of family formation. *Population and Development Review*, 24, 1-14.
- Lesthaeghe, R., & Moors, G. (2002). Life course transitions and value orientations: Selection and adaptation. In: R. Lesthaeghe (Red.), *Meaning and choice: Value orientations and life course decisions* (pp. 1-44). Den Haag: NIDI CBGS Publications.

- Lesthaeghe, R., & Van de Kaa, D.J. (1986). Twee demografische transitie's? In: D.J. Van de Kaa & R. Lesthaeghe (Red.), *Bevolking: groei en krimp* (pp. 9-24). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Liefbroer, A.C. (2003). De invloed van waarden op demografisch gedrag: Een test van een centrale hypothese uit de Tweede Demografische Transitie theorie. *Bevolking en Gezin*, 32, 5-26.
- Liefbroer, A.C. (in druk a). Transitions to adulthood: How unique is Sweden in the European context? In E. Bernhardt, F. Goldscheider, C. Goldscheider & G. Bjerén (Red.) *Immigration, family, and the transition to adulthood: Sweden in the European context*.
- Liefbroer, A.C. (in druk b). Transition from youth to adulthood in the Netherlands. In H.P. Blossfeld, Klijzing, E., Mills, M., & Kurz, K. (Eds.), *Globalization, uncertainty and youth in society* (pp. 83-104). London: Routledge.
- Liefbroer, A.C. (in druk c). The impact of perceived costs and rewards of childbearing on entry into parenthood: Evidence from a panel study. *European Journal of Population*.
- Liefbroer, A.C., & Corijn, M. (1999). Who, what, where, and when? Specifying the impact of educational attainment and labour force participation on family formation. *European Journal of Population*, 15, pp. 45-75.
- Liefbroer, A.C., & Dykstra, P.A. (2000). *Levenslopen in Verandering. Een studie naar ontwikkelingen in de levenslopen van Nederlanders geboren tussen 1900 en 1970*. Den Haag: Sdu Uitgevers [WRR serie Voorstudies en Achtergronden V107].
- Luxembourg Income Study (LIS) Microdatabase (2004). *Harmonization of original surveys conducted by the Luxembourg Income Study*. Luxembourg, periodic updating.
- Mills, M., & Blossfeld, H.P. (2003). Globalization, uncertainty and changes in early life courses. *Zeitschrift für Erziehungswissenschaft*, 6.
- National Action Plan (2003). *National Action Plan for employment of the Kingdom of Spain*. z.p., z.j.
- OECD (2004). *Education at a glance*. Paris: OECD.
- Population Activities Unit (1992). *Fertility and Family Surveys in the countries of the ECE region. Questionnaire and codebook*. New York: United Nations.
- Saint-Arnaud, S., & Bernard, P. (2003). Convergence or resilience? A hierarchical cluster analysis of the welfare regimes in advanced countries. *Current Sociology*, 51, 499-528.
- Sgrita, G.B. (2003). Family and welfare systems in the transition to adulthood: An emblematic case study. In L. Chisholm, A. De Lillo, C. Leccardi & R. Richter (Red.), *Family forms and the young generation in Europe* (pp. 59-86). Vienna: Austrian Institute for Family Research.
- Sobotka, T. (2004). *Postponement of childbearing and low fertility in Europe*. Amsterdam: Dutch University Press.

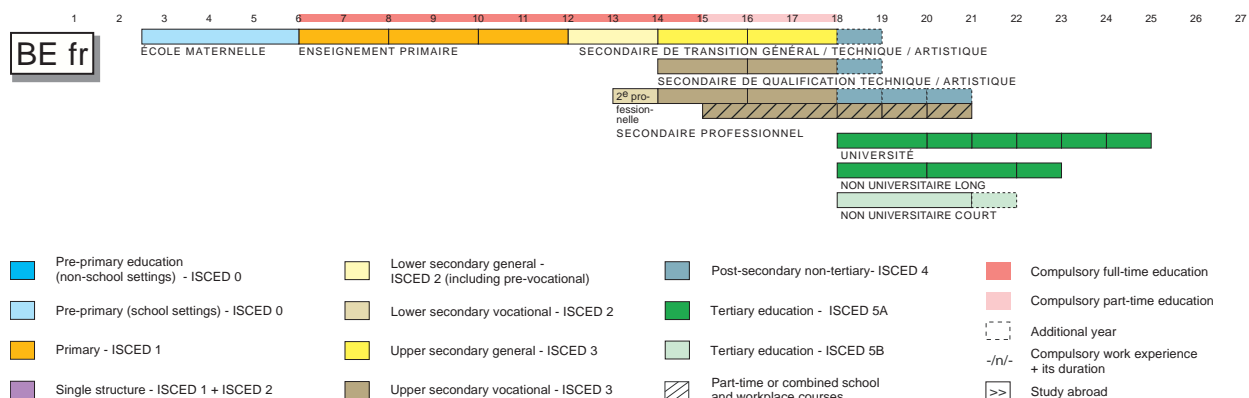
- Van de Kaa, D.J. (1987). Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42.
- Van de Kaa, D.J. (1996). Anchored narratives: The story and findings of half a century of research into the determinants of fertility. *Population Studies*, 50, 389-432.
- Vielle, P., & Walthery, P. (2003). *Flexibility and social protection: Reconciling flexible employment patterns over the active life cycle with security for individuals*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Vogel, J. (2003). European welfare regimes and the transition to adulthood: A comparative and longitudinal perspective. In L. Chisholm, A. De Lillo, C. Leccardi & R. Richter (Red.), *Family forms and the young generation in Europe* (pp. 125-142). Vienna: Austrian Institute for Family Research.
- Zijl, M., Van der Meer, M., Van Seters, J., Visser, J., & Keuzenkamp, H.A. (2002). *Dutch experiences with the European Employment Strategy*. Research in commission of the Ministry of Social Affairs and Employment. Amsterdam.

ANNEX

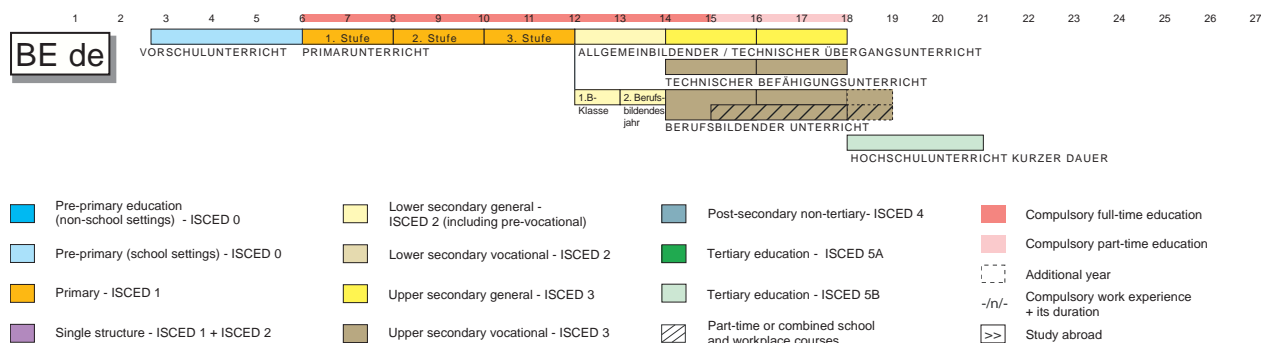
The education systems in Europe: structure of mainstream school and tertiary education ⁱ

All diagrams presented below have been provided by the “Eurydice” network, and refer to the school year 2003/04 (except where a different year is clearly indicated) ⁱⁱ:

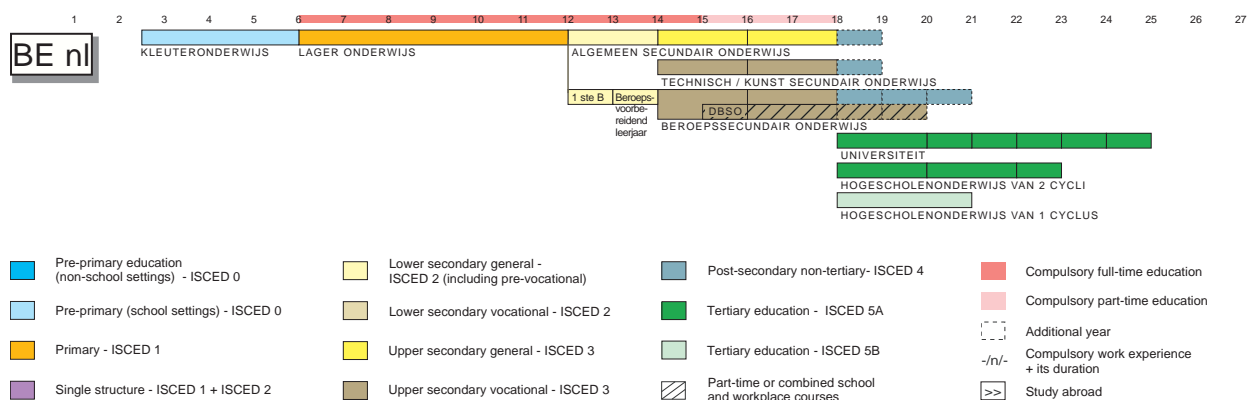
Belgium – French Community



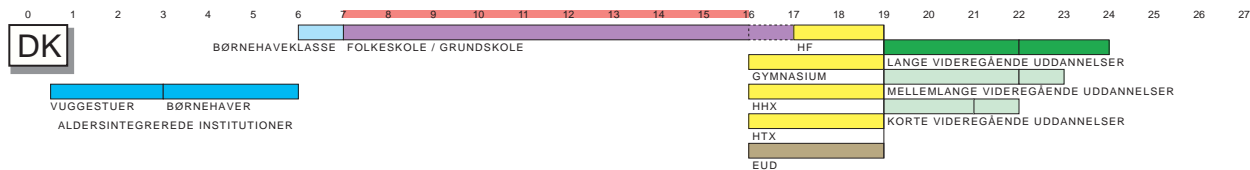
Belgium – German-speaking Community



Belgium – Flemish Community

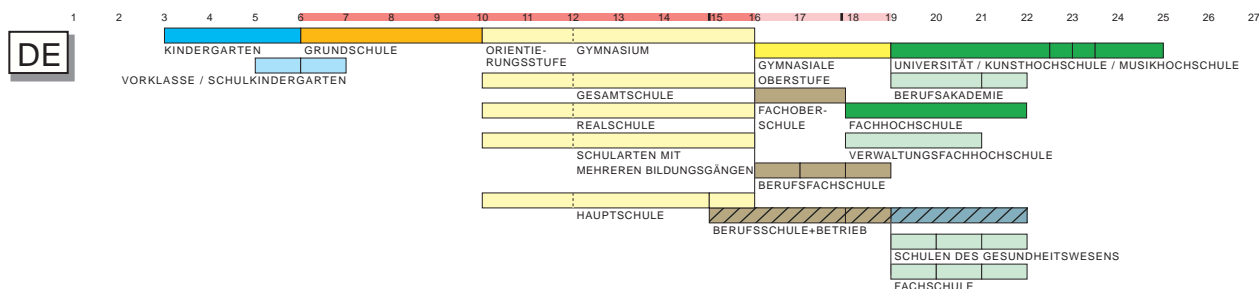


Denmark



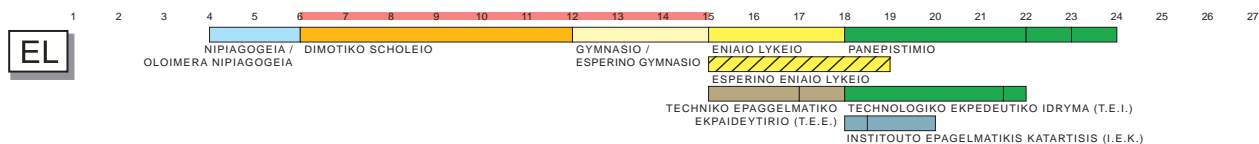
- Pre-primary education (non-school settings) - ISCED 0
- Pre-primary (school settings) - ISCED 0
- Primary - ISCED 1
- Single structure - ISCED 1 + ISCED 2
- Lower secondary general - ISCED 2 (including pre-vocational)
- Lower secondary vocational - ISCED 2
- Upper secondary general - ISCED 3
- Upper secondary vocational - ISCED 3
- Post-secondary non-tertiary - ISCED 4
- Tertiary education - ISCED 5A
- Tertiary education - ISCED 5B
- Part-time or combined school and workplace courses
- Compulsory full-time education
- Compulsory part-time education
- Additional year
- Compulsory work experience + its duration
- Study abroad

Germany



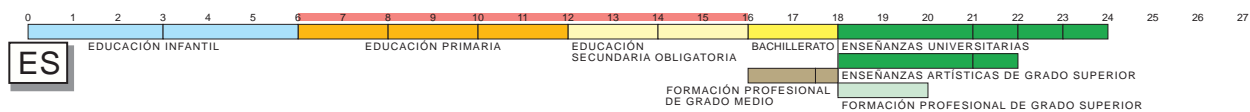
- Pre-primary education (non-school settings) - ISCED 0
- Pre-primary (school settings) - ISCED 0
- Primary - ISCED 1
- Single structure - ISCED 1 + ISCED 2
- Lower secondary general - ISCED 2 (including pre-vocational)
- Lower secondary vocational - ISCED 2
- Upper secondary general - ISCED 3
- Upper secondary vocational - ISCED 3
- Post-secondary non-tertiary - ISCED 4
- Tertiary education - ISCED 5A
- Tertiary education - ISCED 5B
- Part-time or combined school and workplace courses
- Compulsory full-time education
- Compulsory part-time education
- Additional year
- Compulsory work experience + its duration
- Study abroad

Greece



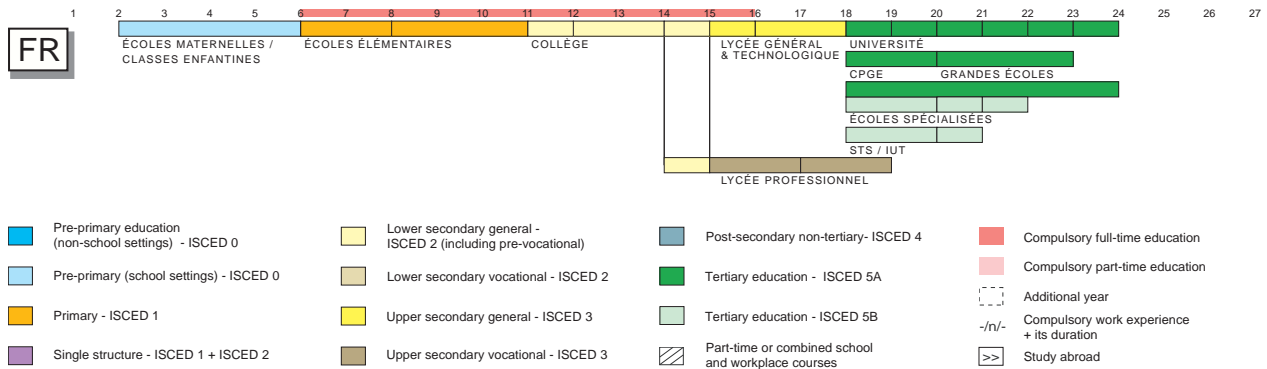
- Pre-primary education (non-school settings) - ISCED 0
- Pre-primary (school settings) - ISCED 0
- Primary - ISCED 1
- Single structure - ISCED 1 + ISCED 2
- Lower secondary general - ISCED 2 (including pre-vocational)
- Lower secondary vocational - ISCED 2
- Upper secondary general - ISCED 3
- Upper secondary vocational - ISCED 3
- Post-secondary non-tertiary - ISCED 4
- Tertiary education - ISCED 5A
- Tertiary education - ISCED 5B
- Part-time or combined school and workplace courses
- Compulsory full-time education
- Compulsory part-time education
- Additional year
- Compulsory work experience + its duration
- Study abroad

Spain

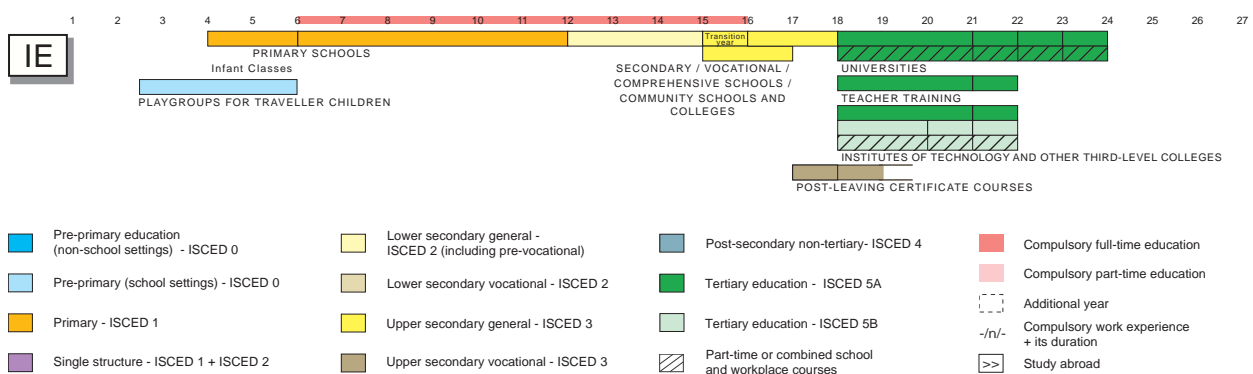


- Pre-primary education (non-school settings) - ISCED 0
- Pre-primary (school settings) - ISCED 0
- Primary - ISCED 1
- Single structure - ISCED 1 + ISCED 2
- Lower secondary general - ISCED 2 (including pre-vocational)
- Lower secondary vocational - ISCED 2
- Upper secondary general - ISCED 3
- Upper secondary vocational - ISCED 3
- Post-secondary non-tertiary - ISCED 4
- Tertiary education - ISCED 5A
- Tertiary education - ISCED 5B
- Part-time or combined school and workplace courses
- Compulsory full-time education
- Compulsory part-time education
- Additional year
- Compulsory work experience + its duration
- Study abroad

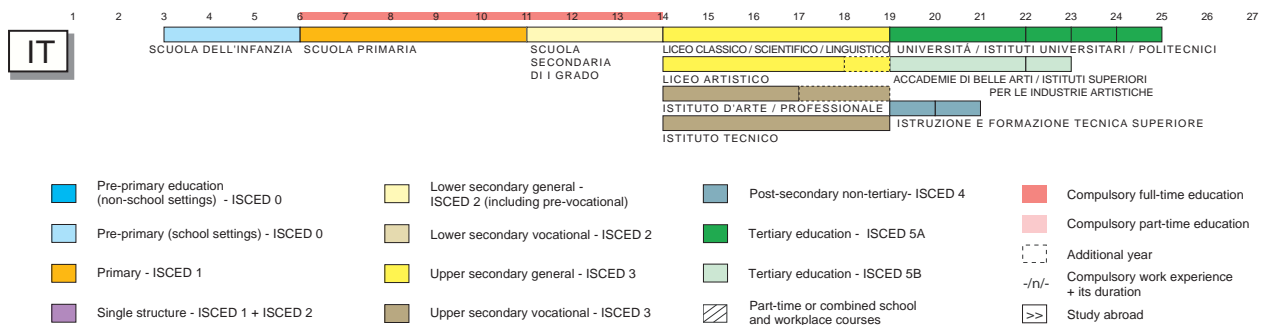
France



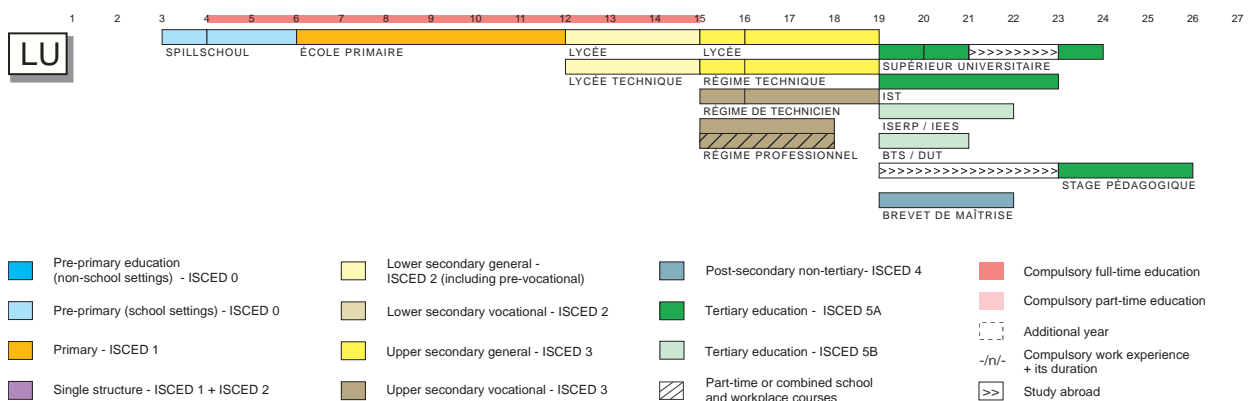
Ireland



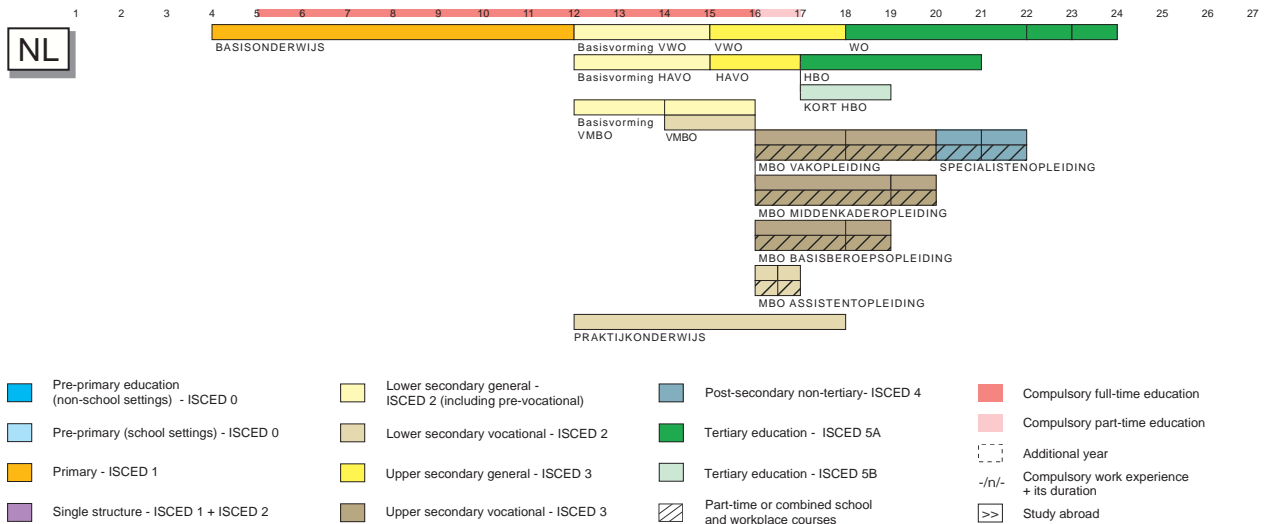
Italy



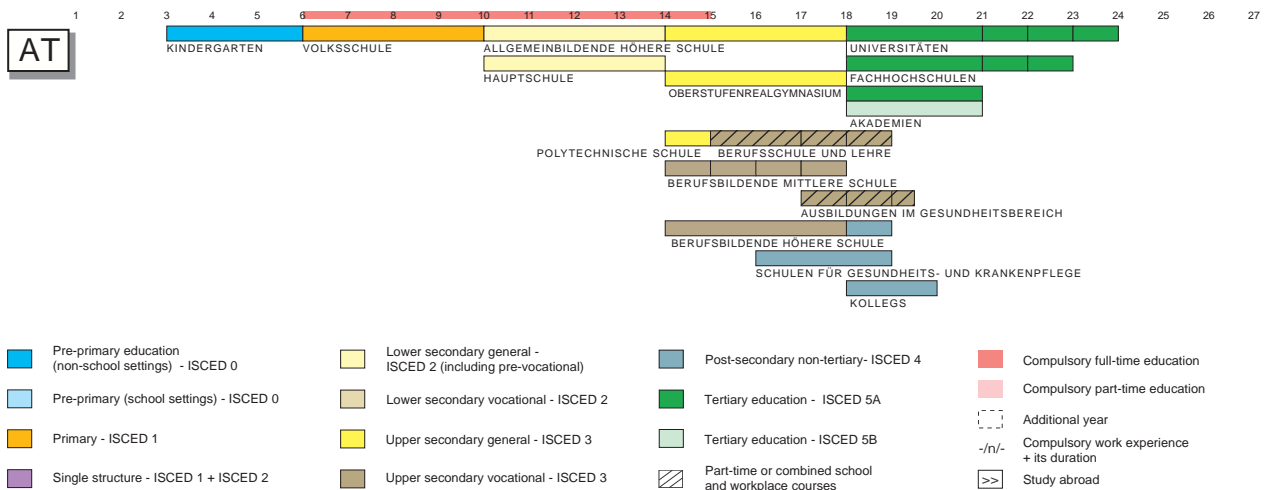
Luxembourg



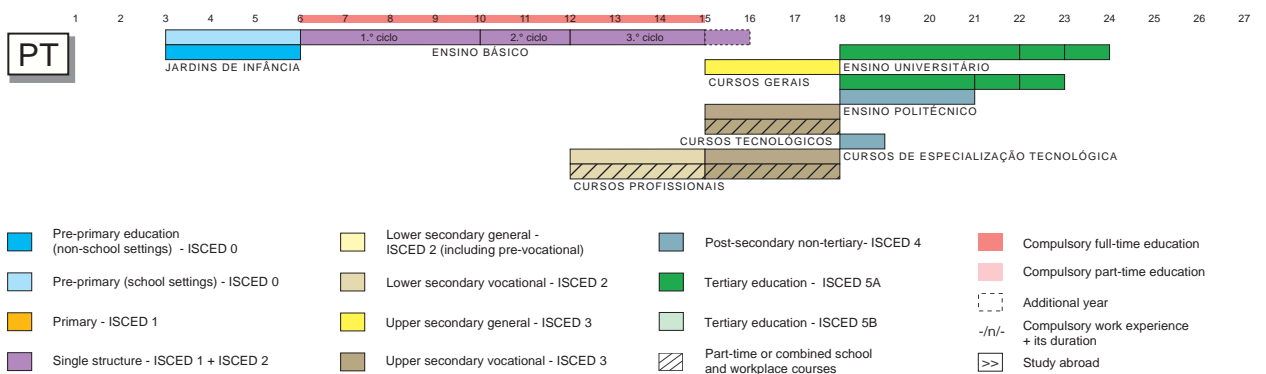
The Netherlands



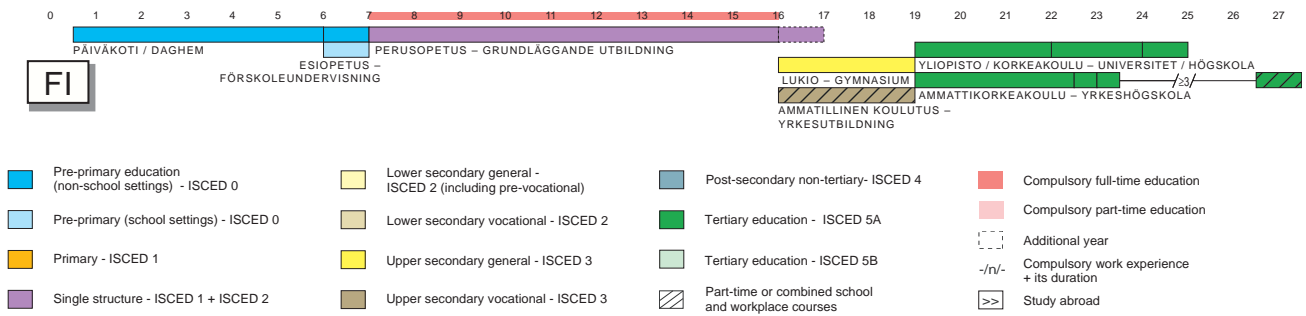
Austria



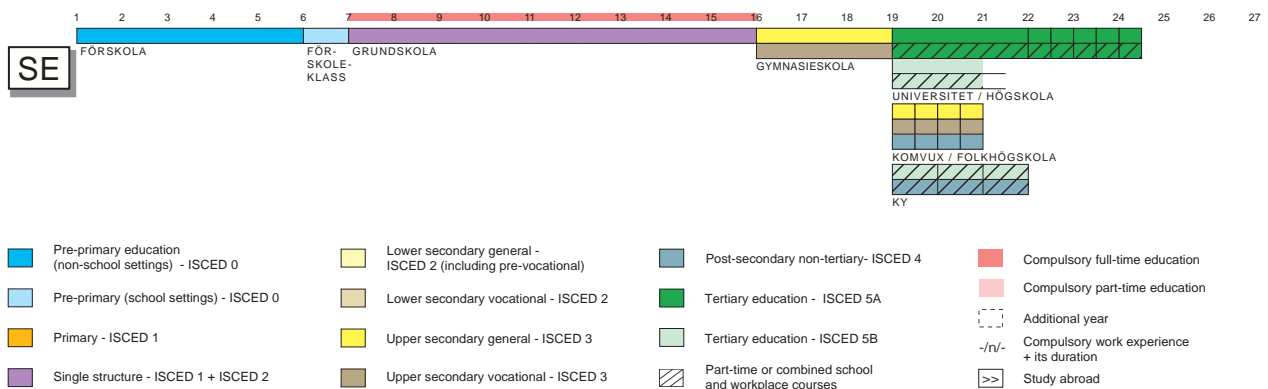
Portugal



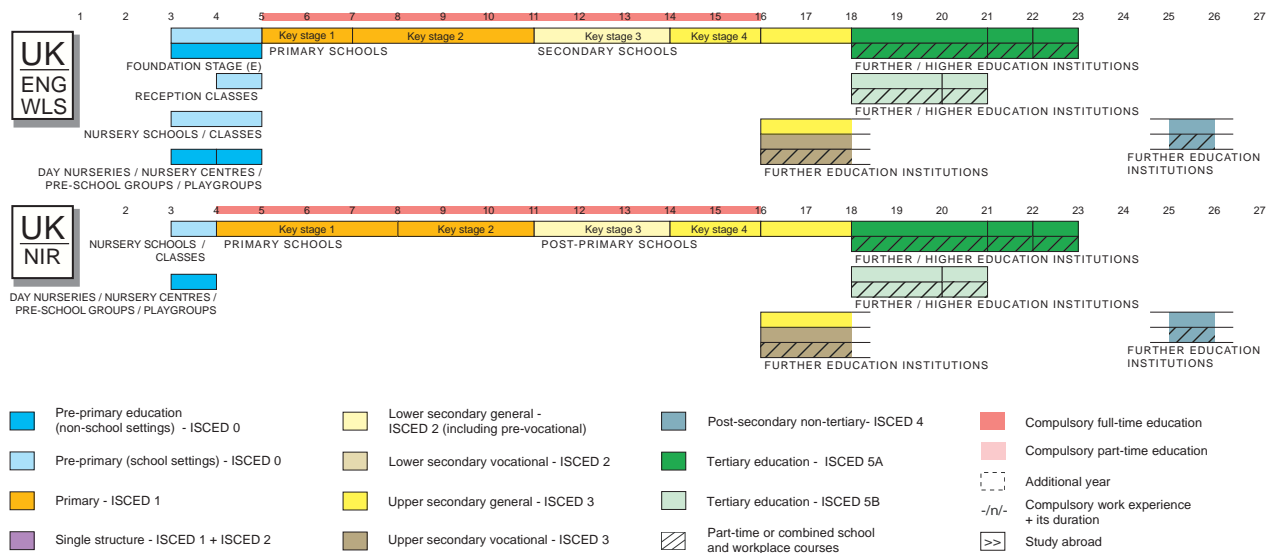
Finland



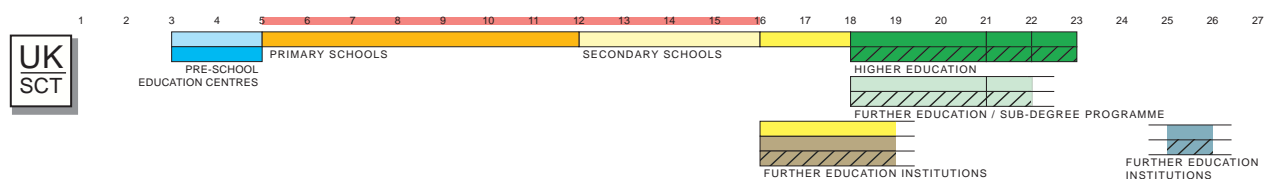
Sweden

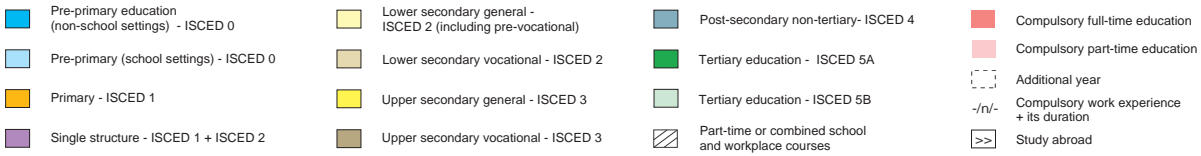


The United Kingdom (England and Wales, Northern Ireland)

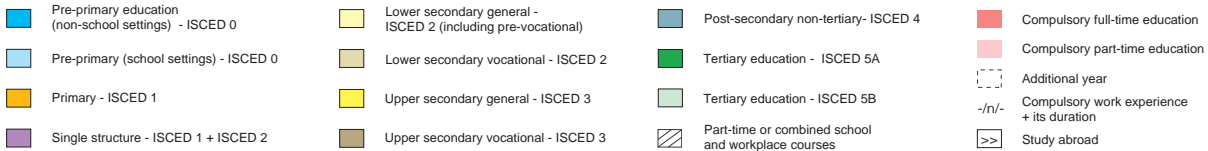
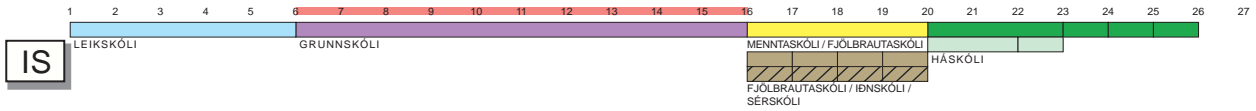


The United Kingdom (Scotland)

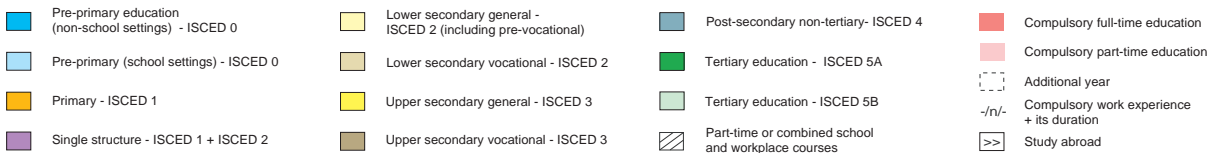
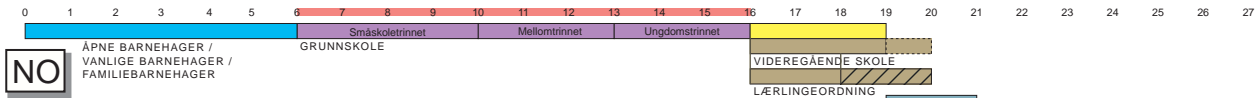




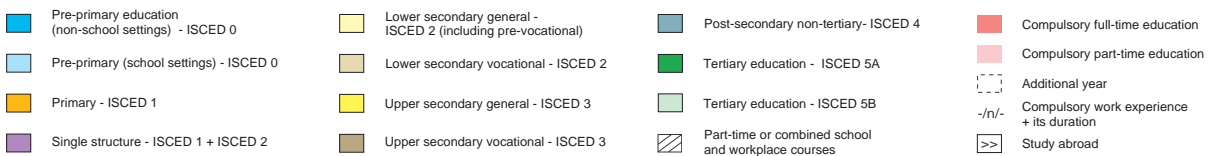
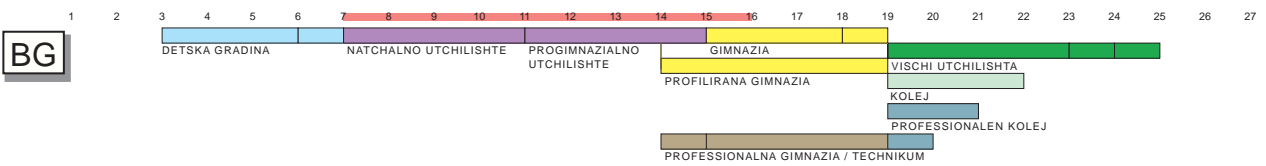
Iceland



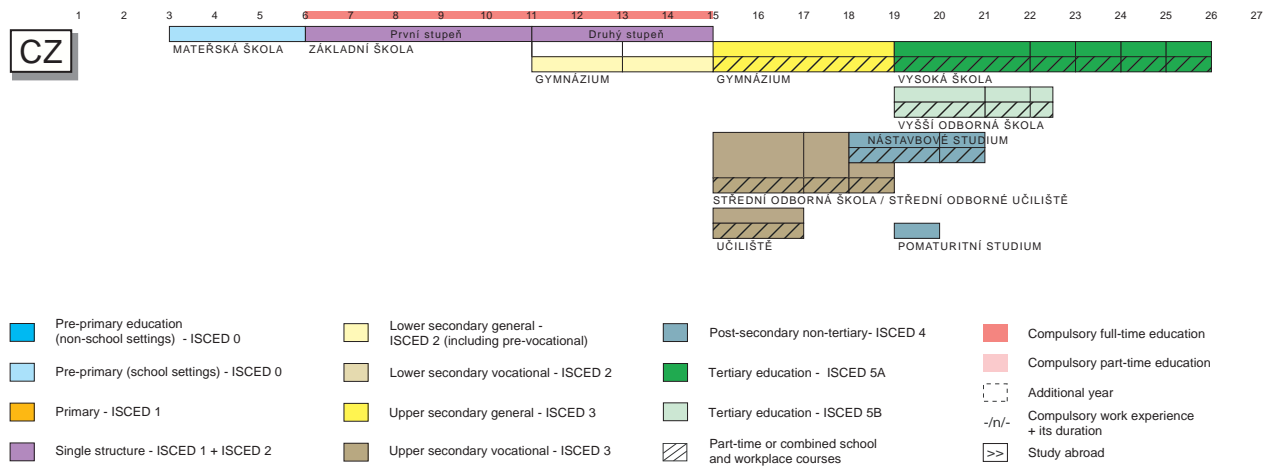
Norway



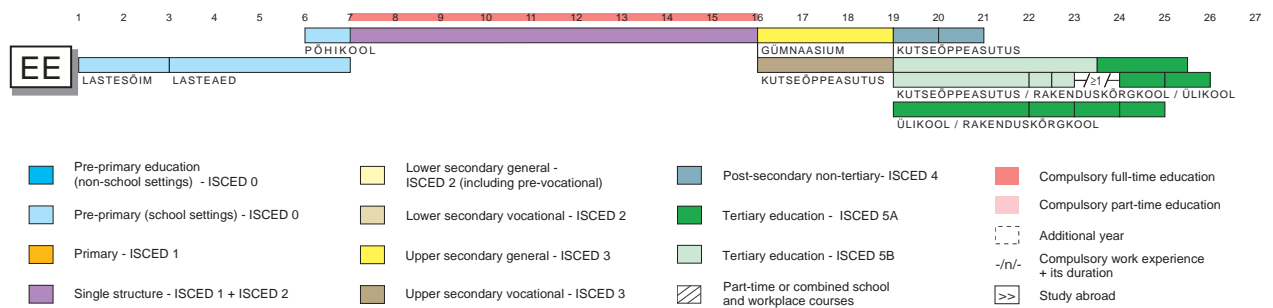
Bulgaria



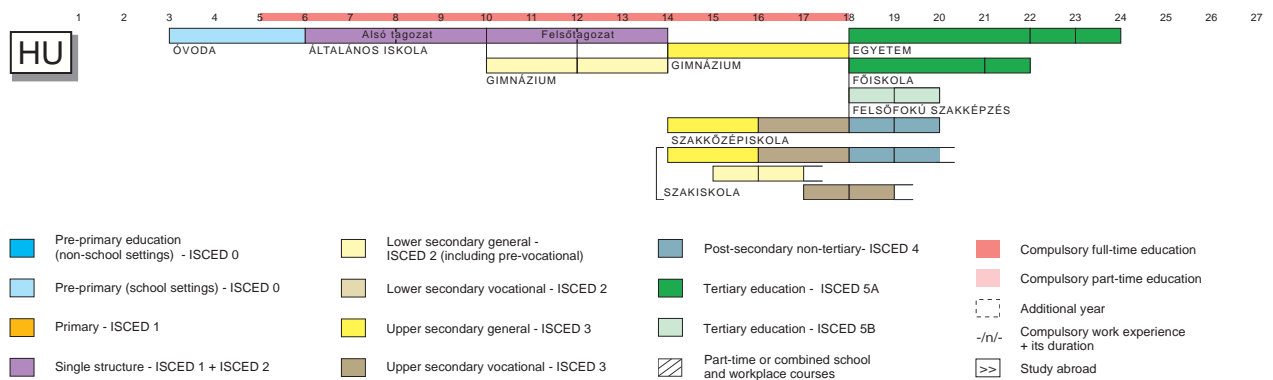
Czech Republic



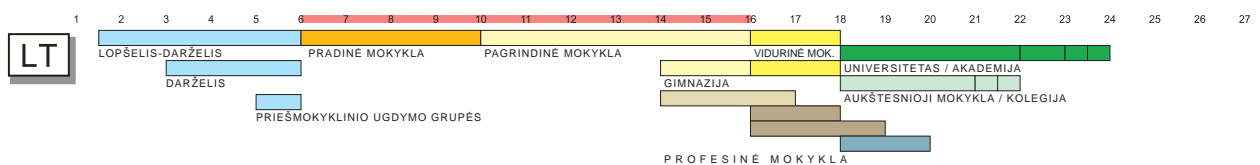
Estonia



Hungary

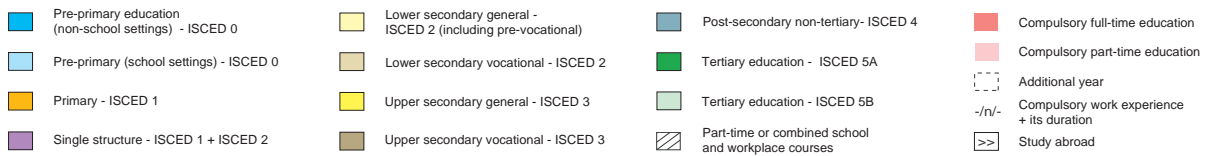
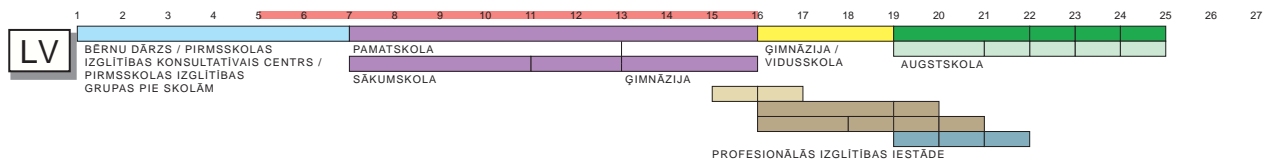


Lithuania

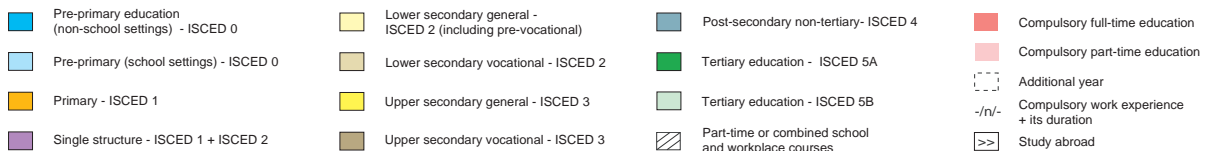
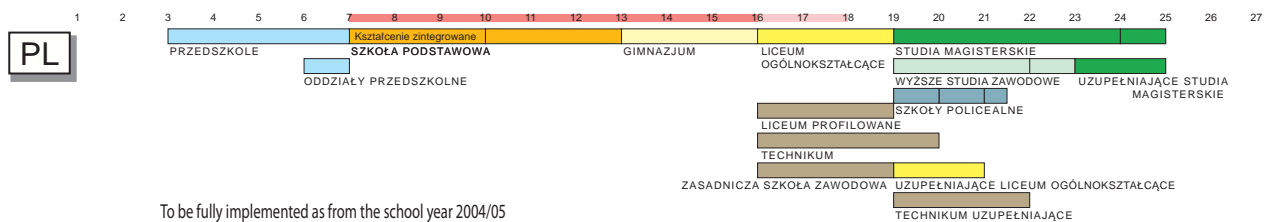




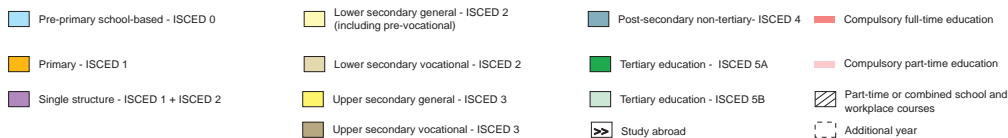
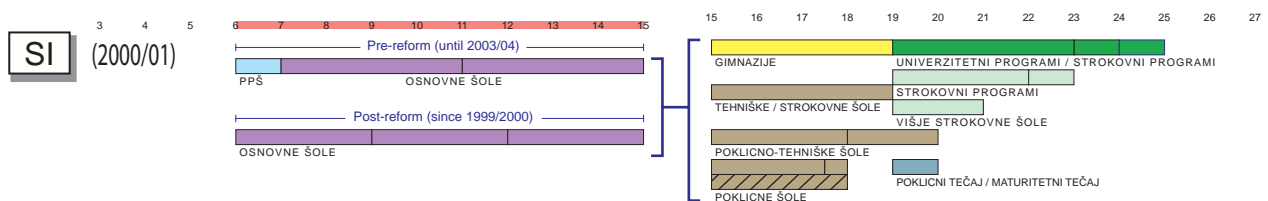
Latvia



Poland



Slovenia



ⁱ Figures include only countries participating in this project and mentioned in the Report. A diagram for the education system in Turkey can be found at: <http://www.meb.gov.tr/indexeng.htm>

ⁱⁱ More information can be obtained from the web site of Eurydice, at: www.eurydice.org